

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РФ
ТУВИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
Кафедра тувинской филологии и общего языкознания

ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА

**Термины буддизма в современном тувинском языке, возможности
их использования в учебном процессе в 5-9 классах**

(Амгы тыва дылда буддизм терминнери, ону 5-9 класстарга өөрөдилгеге
ажыглап болурунун аргалары)

Направление подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя
профилями подготовки), профили «Родной язык и литература» и
«Иностранный язык (английский язык)»

Выполнила: студентка филологического
факультета 5 курса 1 группы
Болат-оол Олча Орлановна
« 10 » июня 2020 года

Научный руководитель: Бавуу-Сюрюн М.В., д.филол.н., доцент
« 15 » июня 2020 года

Приказ _____

Допущена к защите « » _____ 20

Протокол заседания кафедры КТФиОЯ №

Зав. кафедрой _____ Куулар Е.М.

К Ы З Ы Л – 2020

Допчузу

Кирилде.....	3
I-ги эге. 5-6 класстарга тыва дыл кичээлдеринде «Лексика», «Морфология» деп адырларны өөренип тургаш, буддизм терминнери-биле методиктиг ажылды чорудары	7
1.1. Шажынчы езулалдар эрттирер үеде ажыглаар өргүлдерниң, шажын херекселдериниң болгаш савалар-биле ажыл.....	10
1.2. Хүрээниң хөгжүм херекселдери-биле ажыл.....	16
1.3. Лама башкыларның хептериниң аттары-биле ажыл.....	23
1.4. Бурганнарның овур-хевирлери, аттары-биле ажыл.....	29
1.5. Буддизмниң непертээн черлер аттары-биле ажыл.....	33
II-ги эге. 7-9 класстарга тыва дыл кичээлдеринде «Синтаксис», «Стилистика болгаш чугаа культуразы» деп адырларны өөренип тургаш, буддизм терминнери-биле методиктиг ажылдарны чорудары.....	36
2.1. «Синтаксис» деп адырны өөредип тургаш, буддизм терминнери-биле ажыл.....	36
2.2. «Стилистика болгаш чугаа культуразы» деп адырны өөренип тургаш, буддизм терминнери-биле ажыл.....	37
2.3. Сөзүглелдин хевирлери-биле ажылды чорудары.....	40
2.4. Класстан дашкаар ажылдарның чижек кичээл-планнары.....	47
Түңнел.....	55
Ажыглаан литература даңзызы.....	56

Кирилде

Кандыг-даа дылдың сөс курлавырының байыыр бир аргазы – өске дылдардан сөстөр үлегерлеп алыры. Ынчангаш кандыг-даа дылда чүгле ол дылдың бодунуң сөстөрүндөн аңгыда, өске дылдардан үлегерлеп алган сөстөр турар. Оларны үлегерлеп алышкыннар азы үлегерлээшкиннер деп адап турар. Тыва дылдың сөс курлавырында тибет, моол болгаш орус дылдардан база ол дылдарны дамчыштыр үлегерлеп алган сөстөр элээн хөй болуп турар . Ылаңгыя тыва чоннуң сарыг шажын дамчыштыр дыка хөй сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннары ажыглаттынып турар. Ынчангаш ук шинчилел ажылынга амгы тыва дылда буддизм терминнериниң ажыглалын сайгарып көөр бис.

Тыва дылче өске дылдардан келген үлегерлээшкиннер тыва чоннуң эрткен оруунуң болгаш балаттынмас төөгүлүг болуушкуннарының салдары-биле келген.

Сарыг шажын азы буддизм Индиядан эгелеп сайзыраан болгаш Төвүт (Тибет) чуртунга, оон Моолга база Моолду дамчыштыр Тывага сайзырап келгенинден буддизм терминнери колдуунда төвүт уктуг болур. Ол сөстөр төвүт, моол база тыва дылдарда ажыглаттынып турары оларның чаңгыс уктуун бадыткап турар. Чижээ: *лама, башкы, судур, ном, кадак* дээн чижектиг сөстөр ол дылдарда элбээ-биле ажыглаттынып турар. Төвүт (тибет) дылдан үлегерлээн сөстөр колдуунда буддизм терминнери болур [Бавуу-Сюрюн 2015: 17].

Амыдыралдың агымы-биле база чаа-чаа технологияларның тыптып турары-биле үлегерлээшкиннер хүнден-хүнче көвүдеп турар апарган. Ооң-биле чергелештир башкылаарының айтырыглары база элээн калбаа-биле сайгарттынып, чаа-чаа чүүлдер башкылаашкынче кирип турар апарган. Ниитизи-биле амыдырал бурунгаар хөгжүп турар болгаш, ниити башкылаашкын айтырыгларынга эвээш эвес салдарны чедирип турар.

Чылдан чылче тыва дыл башкылаарының айтырыглары көскүзү-биле нарыыдап олулар.

2012 чылда үнген «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. Күрүне стандарты» деп өөредилге программасында мынчаар демдегледип турар: «Ниити өөредилгениң национал-девискээр кезээ, федералдыг кезээ-биле бир дөмей, өөредилгениң ужур-утказын элээди уругларның назы-харының онзагайларын барымдаалап, кажан өөреникчи бот-көрүш, бот-тускайлаңын медреселдиг билип, тодаргай практиктиг ажилче, долгандыр кижилер база хүрээлел дугайында билиин делгемчидер чүткүлдүг апарганда, чорударынче угланган.

Кол ниити өөредилгениң бир үндезин негелдези – национал-девискээр кезээниң өөредилге чорудулгазының бүгү талаларына функционалдыг бижик-биликтиин чедип алыры, ук чүүл амгы тыва ниитилелге эргежок чугула» [2012].

2010 чылда Россия Федерациязының президентизи Дмитрий Медведевтин чарлыы-биле школаларга 1-4 класстарга чүдүлгелерни өөредир деп доктаалды үндүрген. Ынчангаш делегейде үш улуг шажыннар христиан шажын, ислам болгаш буддизмни школалар боттарының сонугралы-биле кайы-бирээзин шиңгээдип ап болур. Моон алгаш көөрге, Тыва Республикага буддизмни школаларга өөредири үениң аайы-биле негеттинип келген. Сарыг шажынны уруглар бичиизинден тура шиңгээдип ап, мөзү-бүдүш болгаш аажы-чаңының хевирлеттинеринге улуг эстетиктиг ужур-дузалыг болуп турар. Ылаңгыя тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге уругларның делегей көрүүшкүнү болгаш сагыш-сеткил культуразы, мөзү-бүдүжү тодаргай хевирлеттинер.

Ынчангаш амгы тыва дылдың башкылаашкынында буддизм терминнериниң 5-9 класстарга кандыг дидактиктиг материалдар дузазы-биле уругларның сонугралын оттуруп, чедип алыксаан түңнелдерин башкылар чедип ап болурун көөр бис.

Доозукчу квалификастыг ажылдың темазы:

Амгы тыва дылда буддизм терминнери, ону 5-9 класстарга өөредилгеге ажыглап болурунун аргалары.

Ажылдың объектизи:

Амгы тыва дылда буддизм терминнери.

Доозукчу квалификастыг ажылдың чугулазы:

Орус дыл болгаш өске-даа дылдарда үлегерлээшкиннер дугайында янзы-бүрү эртем-шинчилел ажылдары нептереңгей сайгарттынып турар. Ынчангаш амгы тыва дылда буддизм терминнеринин өөредилгеге ажыглап болурунун аргаларының дугайында шинчилээн ажылдар эвээш болганындан, ооң лексика-семантиктиг бөлүктөрүн тодараткаш, школага кандыг дидактиктиг материалдар кылып чорудары чугула болуп турар.

Ажылдың сорулгазы:

Амгы тыва дылда буддизм терминнерин 5-9 класстарга өөредилгеге ажыглап болурунун аргаларын сайгарып көөрү.

Ук сорулганы чедип алырда шиитпирлээр айтырыглар:

- 1) Амгы тыва дылда буддизм терминнерин тыва дыл кичээлдеринге ажыглап болур аргаларын тодарадыры;
- 2) Амгы тыва дылда буддизм терминнери-биле уругларның аас болгаш бижимел чугаа сайзырадылгазын чорудары;
- 3) Тыва дыл кичээлдеринде буддизм терминнеринин утказын, ону сайгарып өөредири, чуруктары-биле таныштырары;
- 4) Амгы тыва дылда буддизм терминнерин дамчыштыр уругларның тыва чоннун төөгүзүнүн дугайында билиглерин делгемчидери.

Ажылдың чаа чүүлү:

Амгы тыва дылда буддизм терминнеринге кылдырган ажылдар тыва дылда моон мурнунда эвээш шинчилеттингенин барымдаалааш, ажылдың чаа чүүлү болуп турар. Тыва дылга кирип кээрде, чүгле шажын лексиказынга хамааржыр турган сөстөр амгы үеде уран чүүлдүн аңгы-аңгы адырларында база тускай терминнер кылдыр, ол ышкаш хүн-бүрүнүн идепкейлиг

ажыглалының сөстери апарганын чаа дидактиктиг материалдар дузазы-биле янзы-бүрү темаларга ажыглаарын сүмелээн.

Ажылдың материалы:

Кол материал кылдыр С.К. Сереноттуң «Сарыг шажын хүрээлерининг тудуг уран чүүлү, каасталгалары болгаш башкыларның идик-хеви, эт-херексели» деп номунга даянган бис.

Доозукчу квалификастыг ажылдың теоретиктиг үндезиннери:

Ук ажылга лексика талазы-биле эртем ажылдарынга болгаш янзы-бүрү словарьларга даянган бис. Оларга К.А. Симчиттин «Лексика шаманизма в тувинском языке» [2010], М.В. Бавуу-Сюрюннуң «Структура заимствований в тувинском языке» [2012] деп монографиязын, Д.Л. Шагдарованың «Буддийская лексика и терминология и проблема их перевода» [2016], О.М. Сааяның «Лексика буддийской космологии в тувинском языке» [2018], С.С. Ооржактын «Лексика буддизма в тувинском языке» [2019] деп ажылдарын кол үндезин кылдыр алган бис. Буддизм терминнеринге Геше Лопсанг Тхуптен башкының «Чырык дуза», Түптөң Наваң кешпининг «Очалаңның хүртүзү» деп номнарынга даянган бис.

Ажыглаан аргалар болгаш методтар:

Доозукчу квалификастыг ажылга тайылбырлыг метод, компонентилиг сайгарылга болгаш дистрибуция аргазын ажыглаан.

Доозукчу квалификастыг ажылдың практиктиг ужур-дузазы:

Ук ажыл ортумак школага тыва дылдың лексиказын өөредиринге болгаш башкылаарынга хамаарыштыр ажыглаар немелде материал болбушаан, школада, педколледжте, тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черинге тыва дыл башкылаарынга, ол ышкаш дылдың лексиктиг адырын сонунурап, шинчилеп чоруур студентилерге немелде материал болур.

Ажылдың тургузуу:

Доозукчу квалификастыг ажыл кирилде, ийи эге, түңнел, ажыглаан литература даңзызындан тургустунган.

**I-ги эге. 5-6 класстарга тыва дыл кичээлдеринде “Лексика”,
“Морфология” деп адырларны өөренип тургаш, буддизм терминнери-
биле методиктиг ажылды чорудары**

Буддизм – делегей кырынга VI векте эң-не бир дугаар тыптып келген чүдүлгө болур.

Буддизм дээрге шажынчы-философтуг өөредиг (дхарма) болур. Ук өөредигниң үндезилекчизи Будда Гаутама болуп турар. Тываның девискээринге XVIII-XIX вв. тибет-монгол буддизмниң бир хевири болуп чедип келген. Оон бээр буддизм тыва чоннуң кол шажыны болуп, ону сайзырадырынче улуг күштү салып турар. Будда Шакьямуни Бурган башкы кижилерден эгелээш, бүгү-ле амылыг амытаннарга хилинчек-човулаң болгаш ооң чылдагаанындан адырлып, долу аас-кежикти чедип алзын дээш, Үндезин Ыдыктыг Буддизм шажынны тургузуп каан деп Геше Лопсанг Тхуптен башкы демдегледип бижээн. [Геше Лопсанг Тхуптен 2008: 10]. Тыва чон сарыг шажын-биле тудуш болганындан, амгы тыва дылда буддизм терминнери база элээн ажыглаттынып турар.

Амгы үеде школаларда 1-4 класстарга религияны өөредир деп доктаалды үндүрген. Ук эртемниң ады “Основы мировой религиозной культуры и светской этики”. Өөреникчилер ук эртемге делегейниң эң кол шажыннарының утказын болгаш чараш, чырык чүүлге өөренип алырлар.

Тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринде база буддизм лексиказын өөредири чугула болуп турар. Уруглар угаан-медерелдин өзээн билип ап, сагыш-сеткилиниң эстетиктиг чүүлдеринге өөренип алырлар.

Ам дараазында 5-6 класстарга буддизм лексиказын өөредирде, кандыг аргалар ажыглап болурун көрээлиңер.

6-гы класска уругларга лексиканы өөредир. 6-гы класска бердинген темаларны өөредилге номунуң авторларының бижип турарын езугаар шуптузун башкының сөзү метод-биле тайылбырлаар. Чүге дизе бердинген темалар (диалект сөстөр, *профессионал сөстөр*, терминнер, эргижириэн

болгаш чаа сөстөр, үлегерлеп алган сөстөр, табулар болгаш эвфемизмнер, топонимнер, гидронимнер болгаш этнонимнер, фразеологизмнер) утка талазы-биле уругларга берге, а хемчээл талазы-биле хөй бооп турар. Ынчангаш ук темаларга башкының тода, билдингир, чедингир тайылбыры негеттинип турар. [Март-оол 2002: 156].

2018 чылда чаа парлаттынган өөредилге номнарындан 6-гы класстың тыва дыл номунда буддизмге хамаарышкан лексиканың чамдык бөлүктөрүн үлегерлеттинген лексиканы өөренип тургаш, моол дылдан үлегерлээн сөстөр болгаш моол дылды таварыштыр тибет дылдан үлегерлээшकिनер-биле таныжар. Оларны бурганнар, судурлар, эдилелдер, херекселдер, буддисчи эрге-дужаал, байырлалдар, ёзулалдар, хөгжүм херекселдеринин аттары деп бөлүктөй берген. Оларны быжыглап, катаптаары-биле 5 мергежилге берген. Уругларның хар-назынының аайы-биле чүгле сөс курлавырынга чаа сөстөр кирир ажилдар таарымчалыг бооп турар.

Өөредиглиг кол темазы – тибет дылдан үлегерлээшकिनер. Маңаа немей оларның тыва дылга кирип келгениниң чылдагааннарын өөреникчилерге тайылбырлаары улуг бергедээшкин чок деп санап болур. Чүге дээрге олар предметтер аразында харылзааны медресе билиптер апарган назылыг, «Основы религиозных культур и светской этики» деп предметти 4-5 дугаар класстарга тускай өөренип эрткен болгаш тайылбырлар оларга эки билдингир болур ужурлуг. Бир эвес тускай шилип алыр болза, «Основы буддийской культуры» деп предметти тодаргай темалар өөренир аргалыг. Ындыг-даа болза ук номнарда Тывага буддизмниң негизинин дугайында чүгле чаңгыс домак-биле айыткан. Оон аңгыда Россияда бар билдингир хүрээлерниң чуруктарын кирип тура, Астраханьда, Иволгада (Бурятия), Элистада болгаш Санкт-Петербуркта хүрээлерниң чуруктарын көргүскен. Номну бижип турда, Чадаананың Үстүү-Хүрээниң тудуг-сууру доостунмаан турган хевирлиг. Ынчалза-даа чаа үениң-даа болза, Кызылда төп хүрээниң чуруун салган турган болза эки турган. Өөреникчилер ону боттарынга дорт хамааржыр, чоок, үндезин культуразы деп билип алырда,

дөгүм болур турган. Ынчангаш тыва дылга бо теманы өөренип тургаш, боттарының сагыш-сеткил культуразынга хамааржыр чүүлдерге немей, тодаргай чуруктарны көргүскөш, чуруктарда чүүлдерниң аттарын бижип көргүзери таарымчалыг. 6 класс номунда бо темага хамаарышкан параграфта чаңгыс-даа чурук чок. А ында тодаргай көргүзүп болур чүүлдерни адап турар сөстөр хөй санныг. Чижээлээрге, лама башкыларның эдилел, херекселдериниң аттары: очур, кадак, эреге, дагыл, чула, айдыс, судур, (ар. 17). Буддисчи хөгжүм херекселдериниң аттары: дамбыра, бүшкүүр, туң, кеңгирге...

Тыва дылдың 6 класс номунда тускай «Моол дылдан үлегерлээшкиннер болгаш моол дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр» деп тема кирип турар. Ооң иштинде «Моол дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр» база «Төвүт дылдан үлегерлээшкиннер» деп темалар кирип турар. Теманы өөрөдирде программа ёзугаар 1 шак бердинген. Ук темага даянып алгаш үлегерлээшкиннерге кандыг немелде информация, материалдар кичээл үезинде кирип ап болур деп чүүлдү сайгарып көөрүн оралдажыр бис.

6 класстың тыва дыл номунда айытканы-биле тибет үлегерлээшкиннерниң кол темалыг бөлүктери 6 бөлүккө чарлып турар:

1. Бурганнар аттары: *Шакъямуни, Ногааг Тара, Ак Тара, Вадржапани, Манла, Санчай...*
2. Судур номнарының аттары: *Канчыыр, Данчыыр, Чадамба, Алдын-Херел, Дарыма (Тарыма)...*
3. Лама башкыларның ажыглаары эдилелдер, херекселдериниң аттары: *очур, кадак, эреге, дагыл, чула, айдыс, судур...*
4. Буддисчи эрге-дужаал аттары: *камбы, лама, башкы, хуурак...*
5. Буддисчи байырлалдар, ёзулалдар аттары: *Шагаа, Чула хуралы, Майдыр хуралы...*
6. Буддисчи хөгжүм херекселдериниң аттары: *дамбыра, бүшкүүр, туң, кеңгирге...* [Доржу 2015: 38]

6 класстың өөредилге номунда бердинген теманың чижектерин, өске дылдардан келген сөстөрнүң лексиктиг утказын чамдык өөреникчилер билбейн баар чадавас, база ол ышкаш сөстөрнүң ужур-дузазын база сайгарбайн барып болур. Ынчангаш башкы кижиниң хүлээлгези дээрге бердинген сөстөрнүң лексиктиг утказын тайылбырлавышаан, ооң каяа ажыглаарын база немелде материал кылдыр өңнүг чуруктарын көргүзүп болур. Ынчаарга өөреникчилер ону сонуургап, эки сактып алырынга ажыктыг.

Хүн-бүрүдө, хүрээлерде, өөредилгеде ажыглап турар сөстөрни С.К. Сереноттуң «Сарыг шажын хүрээлериниң тудуг уран чүүлү, каасталгалары болгаш лама башкыларның идик-хеви, эт-херексели» деп 2016 чылда үнгөн ийиги номундан көөр бис.

Шак ол номнуң дузазы-биле өөреникчилерге дыка хөй немелде информацияны чедирип болур. Ында киирген чуруктарны С.К.Шойгунун «Урянхай. Тыва дептер» деп чеди томнуг антологиязындан, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун архивинден материалдарны алган болуп турар. Тывага туттунган хүрээлерниң каасталгазынга болгаш лама башкыларның идик-хевинге хамаарыштыр Оюн Люндуп Чаашовичиниң Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун архивинге 1977 чылда дужааган «Тывага турган хүрээлер дугайында допчу сактыышкынын» бижип каан хевээр, эдилге чокка автор киирген.

1.1. Шажынчы ёзулалдар эрттирер үеде ажыглаар өргүлдерниң, шажын херекселдериниң болгаш савалар-биле ажыл

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктөрүн өөредип тургаш, башкы мергежил сөстөргө (профессионализмнерге) доктаар. Программада бердингени-биле, мергежил сөстөрүн, диалектизмнерни болгаш терминнерни кандыг байдалга, кажан хереглээрин тодарадып билири болгаш оларны чугаага чөп ажыглаары дээн. Уругларның эң-не ажыглап турар профессионализм сөстөрүндөн тускай мергежилдиг кижилерден башкы,

эмчи, малчын, тудугжу дээн ышкаш сөстөрнү калбаа-биле ажыглап турар. Профессионализм сөстөрнү өөредип тургаш, 1 шак кичээл дургузунда башкы буддизм терминнери-биле уругларны таныштырып болур.

Профессионализм сөстөрнү өөредип тура, уругларга лама кижиге хамааржыр профессионал сөстөрнү таныштырып болур. Лама кижиниң хүлээп алган сагылының аайы-биле тускай аттары, кол ажыглап чоруур херекселдери дээн ышкаш сөстөрнү уруглар-биле катай тып болур. Уругларга шажын деп чогуу чүл ол, ооң ниитилелге уjur-дузаы кандыгыл деп айтырыгларны башкы тайылбырлап, билиндирип алыр.

Ынчангаш 5-6 класстың өөреникчилеринге шажынчы езулалдар эрттирер үедө ажыглаар өргүлдерниң, шажын херекселдериниң болгаш савалар-биле ажылды чорударын көрээлиңер.

Уругларның хар-назынынга дүүштүр шажынчы езулалдар эрттирер үедө ажыглаар өргүлдерниң, шажын херекселдериниң болгаш савалар аттарындан *бумба, мандала, дагыл, дээжизи, каас-байлың, колду, саң, саң салыры, сор* деп сөстөрнү шилип алган бис.

Ук бөлүктээшкин-биле уругларга чорудар методиктиг ажылдарны дараазында бөлүктөп алган бис:

- 1) *Мергежилгелер-биле ажыл*
- 2) *Карточка, перфокарточкалар-биле ажыл*
- 3) *Чурук-биле ажыл*

1) Мергежилгелер-биле ажыл

Мергежилге 1. Дараазында бердинген сөстөрдөн шажынчы езулалдар эрттирер үедө ажыглаар өргүлдерниң, шажын херекселдериниң болгаш савалар аттарының лексиктиг утказын тайылбырлааш, домактардан чогаадыңар.

Мандала – кырынга өргүл кылдыр үрезиннер болгаш өске-даа чүүлдер салыр улуг тавак хевирлиг калбак тырыкы, ону ажыглап кылыр шажын езулалдары. [ТСТувЯз 2 т.: 328]

Колду – хөвөң-биле өзектээш, үс куткаш, чула (чырыткы) кыпсыр бичии сава болгаш ындыг савалыг чырыткы, чула. [ТСТувЯз 2 т.: 155]

Дагыл – бурганнар овур-хевириниң мурнунга суг кудар азы аыш-чем дээжизин салыр хола, мөңгүн азы алдындан кылган сава.

Каас-байлың – далгандан тудуп кылгаш, янзы-бүрү будуктар-биле каастап кылган дүрзүлөр.

Бумба – аржаан кудар сава.

Мергежилге 2. Шажынчы езулалдарга ажыглаар сава аттарын ушта бижиңер.

1. «Ээ, оларны мөңгөжидерге, хоржок боор» дижип саадай бээр аразында, кончуг Чылбыга маңгыс кедеп кээп дыңнай тыртып алгаш, чүзү боор ийик, биеэги бумбада турган мөңгө-аржаанны оорлап, хоо дазы пактапкаш, ыңай-ла болга-ан! 2. Түмен хуурак ону дагып, арамайлап, далган, тараа, чигир, саржагны ооң мурнунга мөңгүн дагылдарга салып турар мындыг бооп-тур. (СС АТ)

Мергежилге 3. Дараазында бердинген тодарадылгаларны кайы терминге хамааржырын тывыңар.

- аржаан кудар сава;
- бурганнар овур-хевириниң мурнунга суг кудар азы аыш-чем дээжизин салыр хола, мөңгүн азы алдындан кылган сава;
- далгандан тудуп кылгаш, янзы-бүрү будуктар-биле каастап кылган дүрзүлөр;

Хереглээр сөстөр: бумба, дагыл, каас-байлың.

Шагаа байырлалы кээрге база тыва дыл болгаш чогаал башкызынга дыка эптиг үе болур. Кичээлден аңгыда, Шагаа байырлалында уругларга класстан дашкаар мөөрейлер эрттирип болур. Чүге дизе, тыва чон шаг-шаандан тура буддизмге чүдүп чораан чон болгаш чаа чылды Шагаа байырлалында уткуур. Шагаа база буддизм-биле сырый харылзаалыг, ынчангаш Шагаа байырлалының үезинде ажыглап болур шажынчы ёзулалдар аттары-биле ажылды чорудуп болур.

Мергежилге 4. Шагаа байырлалынга хамаарыштыр шажынчы ёзулалдар дугайында чүнү билириңерни чугааланаңар.

Саң салыры – дагыыры, ыдыктаары.

Сор – кижиниң эрткен-даа, амгы-даа үелеринде эңме-тикчок кылып каан бужар езузун, багай чүүлдерин өрттедип хуюктаарының езулалы.

Мергежилге 5. Дээжизи деп сөстүң лексиктиг утказын тайылбырланаңар. Амгы үеде канчаар ажыглап турарын сактып чугааланаңар.

Хат, чаашкынга оңуп, бүдүү агарып, мырыңай савалып элээни кандыг-ла бир кырган өгбениң кажарара берген бажының дүгү-даа ышкаш, ында чем дээжизи: арага, быштак, тараа, хемдээн сөөк база эңмежок. (СС АТ)

Мындыг хевирлиг 5-6 класстың өөреникчилеринге шажынчы езулалдар эрттирер үеде ажыглаар өргүлдерниң, шажын херекселдериниң болгаш савалар-биле ажылды чорудар мергежилгелер кирип болур.

2) Карточка, перфокарточкалар-биле ажыл

Буддизм терминнеринге тыва дыл кичээлдеринге ажыглап болур карточка, перфокарточкаларның онаалгаларын кирип турар бис.

Карточка № 1

Онаалгазы: Дараазында бердинген шажынчы езулалдар аттарының утказын тайылбырлап бижиңер.

Байлакшылды хаара тудар ёзулал

Кежик чалаары

Карточка № 2

Онаалгазы: Дараазында бердинген шажынчы эт-херексел аттарын тодараткаш, утказын тайылбырлап бижиңер.

Суг Ээзин чалбарааштың чалап, алгап,

Судур-номну хелиң-лама номчуп йөрөөн.

Ак, көк кадак, хей-аът тугу баглавышаан,

Ак чемимни Аржаанымга өргүп салдым.

(АХ АХА 21)

Карточка № 3

Онаалгазы: Дараазында бердинген шажынчы эт-херексел аттарын тодараткаш, утказын тайылбырлап бижиңер.

Ак-ла сүдүм, дээжилерим сөңнеп тудуп,
Аккыр кадаам, чаламамны өргүвүшаан,
Аржаан ээзи Ай-Хүн чайнаан кадын кыстан
Арыглалды, Өршээлди мен дилей бээр мен.

(АХ АХА 18)

Перфокарта 1

Онаалгазы: Дараазында буддизм терминнерин ийи аңгы бөлүктөңер.

Дагыл, мандала, тэбжу

Херекселдер

савалар аттары

Перфокарта 2

Онаалгазы: Дараазында буддизм терминнерин кандыг езулалдарга ажыглаарын утказының аайы-биле ийи аңгы бөлүктөңер.

Кадак, саң салыры, каас-байлың

Саң салыр

сор

Оон-даа ангы-аңгы онаалгаларлыг карточка, перфокарточкаларны кылып ап болур. Шак бо мергежилгелерниң ачызында өөреникчилер лексика талазы-биле билиглерин быжыктырып алыр болгаш бердинген теманы чедимчелиг шиңгээдип алыр деп санап турар бис.

3) Чурук-биле ажыл

Чурук-биле ажыл – чугаа сайзырадылгазының бир чугула хевири. Чурук-биле ажыл уругларның угаан-медерелинге чүвени сактып алырынга ажыктыг.

5-6 класстың өөреникчилеринге шажынчы ёзулалдар эрттирер үеде ажыглаар өргүлдерниң, шажын херекселдериниң болгаш савалар-биле аттарын өөредирде, чурук-биле ажыл кол черни ээлеп турар.

Башкы өөреникчилерге дараазында чуруктарны бергеш, каш сөс болгаш каяа ажыглаарын билир болганын уруглар-биле сайгарып чугаалажыр.

Колдулар

Башкы өөреникчилерге *колду* деп сөстү тайылбырлап бергеш, ооң утказын болгаш кандыг езулалдарга ажыглаарын тайылбырлап бээр.

Каас-байлың

Башкы өөреникчилерге *каас-байлың* деп сөстү тайылбырлап бергеш, ооң утказын болгаш кандыг езулалдарга ажыглаарын тайылбырлап бээр.

Дагыл болгаш бумба

Башкы 5-6 класстың өөреникчилери-биле дагыл болгаш бумба деп сөстерниң лексиктиг утказы-биле ажылды чорутпушаан, домактардан чогааттырар.

Коңга, очур

Башкы өөреникчилерге коңга, очур деп сөстөрнiң лексиктиг утказы-биле ажылды чорутпушаан, кандыг шажынчы езулалдарга ажыглаарын шиңгээттирер.

Ынчангаш 5-6 класстың өөреникчилеринге шажынчы езулалдар эрттирер үеде ажыглаар өргүлдернiң, шажын херекселдериниң болгаш савалар-биле ажылды чорударда, мергежилгелер, карточка, перфокарточкалар-биле болгаш чурук-биле ажылды көрдүвүс. Шак бо ажылдар уругларның делегей көрүүшкүнүннүн делгемчидер, немелде билиглерни чедирер деп идегеп турар бис.

1.2. Хүрээниң хөгжүм херекселдери-биле ажыл

Бисти хүрээлеп чоруур дагларывыстан эгелээш хөгжүм уран-чүүлде, херек кырында амыдыралда база буддизм терминнериниң хөйү-биле ажыглаттынып турар деп чүүлдү уругларга тайылбырлаар, көргүзер уjurлуг бис. Чижээ: «Ом мани падме хум» деп бижиктиң кайы дылдан келгенин, чүге ону Дөгээ даанда бижип каан, чүнү илередип турарын уругларга тайылбырлап берип болур бис. 6 класста өөреникчилерниң аажок шимченгир, сонуургак үези болганда, оларны дыштаныр хүнде башкы кижини класстан дашкаар дыштанылга-поход хевирлиг кылдыр база ада-иезиниң чөпшээрели-биле Дөгээ даанче эдертип болур. Ынаар баарда башкы эки

белеткенип алгаш, өөреникчилеринге бичии тайылбыр кылып, айтырыглар салып болур:

- Уруглар, Дөгээниң бедии каш метр? (1002м.)
- Шаг-шаанда бистиң өгбелеривис бо дагга чүнү канчап чораан? (Чүдүп турган)
- Ооң мурнунда даштар-биле чүү деп бижик турган? (ТАР (Тыва Арат Республика))
- Чыл санында Шагаа байырлалында эр хиндиктиг чон бээр чүнү канчап үнүп турар апарган? (Саң салып үнүп турар)
- Мантраның узуну, дооразы каш метр? (120м., дооразы 20м.)
- Дөгээ деп сөс чүү деп сөстен укталган? (Дөгээленир (чыдар) деп сөстен укталган) дээн хевирлиг медээлерни оларга билиндирип, төгүүзүн сактып чоруур кылдыр чугаа чоргузар.

6 класстың номунда киирген темаларны улаштыр канчаар делгемчидип, уругларның хар-назынын барымдаалап чүнү немеп болурул деп чүүлдү көөрүн оралдашкан бис.

Ук бөлүктээшкин-биле уругларга чорудар методиктиг ажылдарны дараазында бөлүктөп алган бис:

- 1) *Мергежилгелер-биле ажыл*
- 2) *Карточка, перфокарточкалар-биле ажыл*
- 3) *Чурук-биле ажыл*

1) Мергежилгелер-биле ажыл

Мергежилге 1. Дараазында бердинген чижектен хүрээниң хөгжүм херекселдериниң аттарын ушта бижээш, утказын тайылбырлаңар.

Бир катап ачам ийи лама чалап эккелген. Хөй далган чуурткаш, хөлчөк улуг догжуур баштадыр эңме-хаяажок байлың: кижиде-даа дүрүзү бар, кижизивес аза-четкер-даа дүрүзү бар. Хүннү бадыр ийи лама шаң, кеңгирге, коңга, дамбыразын чиртиледип, ыяңнап, кумзаттап деп-деңге ырлай аарак, номчуп олура хүнзээн. Хире-хире дыштанып, чемненип, суксуннап,

дашкаарлап алгаш-ла, катап эгелээр. Саң, чула чыды, ол дааш-шимээнни магадап көрүп турар мен. (СС АТ)

Мергежилге 2. Дараазында бердинген чижектен хүрээнин хөгжүм херекселдеринин аттарын ушта бижээш, утказын тайылбырлаңар.

Өг иштинде хамык-ла бурган-чүдээн дагыл-балың, үрүме, саска делгээш, чула-күжүзүн кывыскаш, шаң, кеңгиргезин аскаш, хамык лама олурупкан. Дөрден эжикке чедир даады кызыл оргумчулуг ламалар, оларнын коңга, дамбыразы, шаң-кеңгиргези диинейнип, дөгере-ле бир ыяң кумзаттап, ыяңнап номчуурун дыңнаарга, бир-бирде кударанчыг, бир-бирде сагышка кандыг-ла бир чырыткылаш кыннып келир. (СС АТ)

Мергежилге 3. Дараазында бердинген сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Коңга, дамбыра, шан, кеңгирге.

Мергежилге 4. Хүрээнин хөгжүм херекселдеринин аттарынын дузазы-биле дараазында модель езугаар домактардан чогаадыңар.

1) д.а. + ч.а. + нареч. + а.о. + к.с.

2) ч.а. + ч.а. + нареч. + к.с.

Мергежилге 5. Хүрээнин хөгжүм херекселдеринин аттарынга тааржыр демдек аттарындан тыпкаш, домактардан чогаадыңар.

Коңга, дамбыра, шан, кеңгирге.

Хүрээнин хөгжүм херекселдери-биле чорудуп болур мергежилгелернин чижек онаалгаларын көрдүвүс. Өөреникчилерге дыңнап көрбээни сөстөр-даа таваржып болур чадавас, ынчангаш лексика талазы-биле мындыг мергежилгелер теманы хандыр билип алырынга ажык-дузалыг, билбес сөстери-биле уруглар таныжар, сактып алып.

2) Карточка, перфокарточкалар-биле ажыл

Буддизм терминнеринге тыва дыл кичээлдеринге ажыглап болур карточка, перфокарточкаларнын онаалгаларын кирип турар бис.

Карточка № 1

Онаалгазы: Дараазында бердинген хүрээниң хөгжүм херекселдеринин аттарының утказын тайылбырлап бижир.

Коңга, шаң, кеңгирге, бүрээ

Карточка № 2

Онаалгазы: Дараазында бердинген буддизмге хамааржыр сөстөрни ушта бижир.

Ламалар кезек болгаш-ла, «сержимин өргүп каг!» дижир. Ачам көгээржикте араганы дагылга куткаш, өрү чашкаш, оон соонда ламаларга сунар. Ламалар ону ижип алгаш, чамдык-чамдыкта шаң, кеңгиргезин чара шаап кагы дег, сиртиледир согар. (СС АТ)

Карточка № 3

Онаалгазы: Дараазында бердинген хүрээниң хөгжүм херекселдеринин аттарының ушта бижээш, домактардан чогаадып бижир.

Хүннү бадыр ийи лама шаң, кеңгирге, коңга, дамбыразын чиртиледип, ыяңнап, кумзаттап деп-деңге ырлай аарак, номчуп олура хүнзээн. (СС АТ)

Карточка № 4

Онаалгазы: Дараазында бердинген хүрээниң хөгжүм херекселдеринин аттарының утказын тайылбырлап бижир.

Коңга, шаң, бүрээ

Карточка № 5

Онаалгазы: Дараазында бердинген хүрээниң хөгжүм херекселдеринин аттарының ушта бижээш, домактардан чогаадып бижинер.

Хүннү бадыр ийи лама шаң, кеңгирге, коңга, дамбыразын чиртиледип, ыяңнап, кумзаттап деп-деңге ырлай аарак, номчуп олура хүнзээн. (СС АТ)

Перфокарта 1

Онаалгазы: Дараазында буддизм терминнерин ийи аңгы бөлүктөңөр.

Дагыл, мандала, коңга, шаң, тэбжу, дамбыра

Хөгжүм херекселдери

савалар аттары

Перфокарта 2

Онаалгазы: Дараазында буддизм терминнерин ийи аңгы бөлүктөңөр.

Судур, ном, шаң-кеңгирге, артыш, туң, айдыс, коңга, дамбыра

Херекселдер

хөгжүм херекселдери

Ынчангаш 5-6 класстың өөреникчилеринге хүрээниң хөгжүм херекселдери-биле ажылды чорударда, мергежилгелер, карточка, перфокарточкалар-биле ажылдарны көрдүвүс. Карточка-биле ажыл база бир янзылыг болур, оларны билии шыырак азы кошкаак уругларга аңгылай бээрге чедимчелиг деп санаттынып турар.

3) Чурук-биле ажыл

Ам бо үеде амыдыралда база ажыглаттынып чоруур «кеңгирге» деп херексел бар.

Башкы хүрээниң хөгжүм херекселдери илередир сөстөрниң лексиктиг утказы-биле таныштыргаш, сөзүглелдер тургузарынга ажыглаарын өөредир.

Шаң болгаш сенчик

Шаң – чалбак тавак хевирлиг хола, дөстөк чери улуг демир хөгжүм херексели.

Сенчик – калбак тавак хевирлиг, дөстөк черин бичежек оркестрге хап ойнаархөгжүм херексели.

Хүрээниң хөгжүм херекселдери

Тун – херээжен эгениң езулуг демдээ, спиральдыг түннүн үндүрүп турары үн эге арыг делгемниң демдээн илередир. Түннүн спиралы эгези биле төнчүзү-даа чок эге мандаланың демдээн илередир.

Ганлинг

Ганлинг – езулалга ажыглап турар үрер хөгжүм херексели. Ону кижидөңмээниң сөөгүнден белеткеп кылгаш, болганчок-ла мөңгүн-биле хыралаар. Ганлингти чод езулалын эрттирер үеде ажыглап турар. ганглингти анаа үрери хоруглуг, айыылдыг.

Бүшкүүр азы гьялинг

Гьялинг – үрер хөгжүм херексели.

Бүрээлер – үрер хөгжүм херекселдери. Оларны честен азы латуныдан белеткеп кылыр, чамдыктарынга хээлерни, чуруктарны демирден кезип кылгаш, бүрээниң кырынга салгаш, быжыглап каастаар.

Кеңгирге

«Кеңгирге» бөлүү

Амгы үеде хөгжүм херекселдеринде ойнап, ырлап чоруур «Кеңгирге» бөлүү база бар. Оларнын бөлүүнүн ады база хүрээден келген, сарыг шажында ажыглап чоруур херексел ады-биле адаан деп өөреникчилерниң сонуургалын оттуруп, немелде тайылбыр чорудуп болур. Кичээл үезинде уругларга чуруктарны презентация хевирлиг көргүзүг материал кылдыр ажыглап болурун башкыларга сүмелээр-дир бис.

Дамбыра

Ам бо үеде дамбыра деп термин база уран-чүүлде ажыглаттынып турар. Теманы өөренип эгелээш уругларны «Саян» деп ансамбль-биле таныштыргаш, оларның тускай «Дамбыра» деп аттыг танцы-самы бар деп оларга сонуургадып болур. Шак бо термин база тибет дылдан сарыг шажын таварыштыр бисче чедип келген деп чүүлдү олар медресеп билир ужурлуг. Чуруктарның ачызында олар хөй чүүлдерни сактып, билип алыр.

Тываның Национал оркестри амгы үеге дээр хүрээниң херекселдинин ажыглап турар. Бүрээни база олар ийи-чаңгыс байырлалдар үезинде чыскаалдарда уштуп эккээрлер. Школага шак бо чүүлдерни өөретпейн турар болгаш, чамдык уруглар танывас, билбес бооп чадавас. Ынчангаш көргүзүг материал кылдыр, бүрээниң чуруу-биле таныштырып болур.

Коңганы анаа чуртталгада база школада ажыглап турар бис, шак ол ышкаш сарыг шажында ол тускай херексел болуп турар. Хүрээде ажыглап турар коңга-биле школада ажыглап турар коңганың ылгалы болгаш домей талалары кандыг деп уруглардан интеллектуал айтырыглар салып болур бис.

Хүрээде коңга

Школада коңга

Ынчангаш 5-6 класстың өөреникчилеринге хүрээниң хөгжүм херекселдери-биле ажылды чорударда, мергежилгелер, карточка, перфокарточкалар-биле болгаш чурук-биле ажылды көрдүвүс.

Чижек кылдыр алдынган сөстөр херек кырында амыдыралда ажыглап чоруур сөстөр, оларны өөреникчилерге таныштырары башкының хүлээлгези. Тыва дылда сөс курлавыры ол хире байлак, сөстөрниң ажыглалы ол хире делгем деп уруглар билип алыр.

1.3. Лама башкыларның хептериниң аттары-биле ажыл

5-6 класстарның өөреникчилеринге лама башкыларның хептериниң аттары-биле ажылды «Тибетизмнер», «Чүве ады», «Демдек ады» деп темаларны өөренип эртип тургаш ажыглап болур. Ылаңгыя лама башкыларның сагылының аайы-биле хептериниң өңүнүң аңгы болурун уругларга өөредири солун болгаш угаадыглыг.

Ук бөлүктээшкин-биле уругларга чорудар методиктиг ажылдарны дараазында бөлүктөп алган бис:

- 1) *Мергежилгелер-биле ажыл*
- 2) *Карточка, перфокарточкалар-биле ажыл*
- 3) *Чурук-биле ажыл*

1) Мергежилгелер-биле ажыл

Мергежилге 1. Дараазында бердинген чижекте лама башкыларның хевин илереткен сөстү ушта бижээш, демдек адының лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Савандының дөрт дергизинде чок-ла чүве чок болган: бир дергизинде шала соктаан тараа урган дүктүг хап баглап каан, өскелеринде чинчи-шурудан эгелээш, сүт саарар калгак безин дергилеп каан. Эзериниң кырында, та каяа чыткан чүве ийик, ламалар кедер сарыг өңнүг шыва тон катый мунуп алган чораан. (КК УХ)

Мергежилге 2. Дараазында бердинген домактарга хөй сектер орнунга демдек аттарындан киириңер.

1. Дээди ламаларның хевиниң анаа ламаларныындан ылгалы – кандаазыны ... өңнүг болур ужурлуг. 2. Анаа ламаларның кандаазыны ... өңнүг болур.

Мергежилге 3. Дараазында бердинген сөстөрнүң утказын ханы билип алгаш, домактардан чогаадыңар.

Докшит хуралга кедер хептер:

Чжодбон: а) торджик – хавак дужундан халайтыр бада берген кара хендирлерлиг бөрт; б) даргжин – көк, ак, кызыл, сарыг, ногаан өңнүг кезиндектерден даарап кылган, бөрттүң артынга, адаккы кезээнге илип алып ийи лента.

Мергежилге 4. Дараазында бердинген чижекте лама кижиниң хевиниң дгайында чүнү билип алдыңар, тайылбырлаңар.

Шамтап – сагыл четтирген ламаның иштики хеви. Ону чүгле хуурактар – Шраманерлар (кечилдер) болгаш сагыл четтирген ламалар – Бхикшу (хелиңнер) кедер. Будда Гаутама: «Шамтапты уткалыг болгаш чурумнуг кедиңер!» деп суртаалдап чораан. Шамтапты кедериниң ийи аргазы бар болур.

Бирги арга: шамтаптың сыгыглары хүн аайы-биле – шамтапты кедериниң бурят хевири.

Ийиги арга: сыгыглар бот-боттарывыска уткуштур – ол шамтапты кедериниң тибет аргазы.

Ынчангаш 5-6 класстың өөреникчилеринге лама башкыларның хептериниң аттары-биле ажыл уругларның угаан-медерелиниң сайзыралынга улуг ужур-дузалыг болуп турар.

2) Карточка, перфокарточкалар-биле ажыл

Буддизм терминнеринге тыва дыл кичээлдеринге ажыглап болур карточка, перфокарточкаларның онаалгаларын кирип турар бис.

Карточка № 1

Онаалгазы: Дээди ламаларның хевиниң анаа ламаларныындан кандыг хевиле ылгалып турарыл? Демдек адын бижээш, ук сөс-биле домактан чогаадыңар.

Карточка № 2

Онаалгазы: Сагыл четтирген ламаның иштики хевиниң адын бижи. Ук сөс-биле домактан чогаадыңар.

Карточка № 3

Онаалгазы: Дараазында бердинген үзүндүден лама кижиниң курунун онзагай илереткен сөстү тыпкаш, утказын бижиңер.

Өг иштинде хамык-ла бурган-чүдээн дагыл-балың, үрүме, саска делгээш, чула-күжүзүн кывыскаш, шаң, кеңгиргезин аскаш, хамык лама олурупкан. Дөрден эжикке чедир даады кызыл оргумчулуг ламалар, оларның коңга, дамбыразы, шаң-кеңгиргези диңейнип, дөгере-ле бир ыяң кумзаттап, ыяңнап номчуурун дыңнаарга, бир-бирде кударанчыл, бир-бирде сагышка кандыг-ла бир чырыткылаш кыннып келир. (СС АТ)

Карточка № 4

Онаалгазы: Дараазында бердинген лама кижиниң хевиниң аттарын тустузунда демдеглеңер.

-узуну 5-6 метр, дооразы 1 метр кызыл өңнүг пөс;

- чойра ламаның бөргү;

- хелиң ламаның эдилеп чоруур биче хавы.

Даяныр сөстөр: шойгу, оргумчу, шасер

Карточка № 5

Онаалгазы: Дараазында бердинген чижекте лама кижиниң хевиниң онзагайын демдегледип бижир.

Каътангы дээди болгаш анаа ламаларның плащка дөмей ышкаш сагындырар хеви. Оларны улуг хуралдар үезинде кедип алыр. Жанчи колдуунда сарыг, кызыл азы хүрең өңнүг болгулаар. Дээди ламалар сарыг өңнүг жанчи кедип алган болур.

Перфокарта 1

Онаалгазы: Дараазында Лагой биле Намджяр ийи хептиң ылгалын бижир.

Лагой

Намджяр

Перфокарта 2

Онаалгазы: Дараазында лама кижиниң бөрттер болгаш курлар аттарын ийи аңгы бөлүктөнөр.

Торджик, ушниша, оргумчу, намчыр, шасер

Курлар

Бөрттер

Ынчангаш тыва дыл кичээлдеринде лама башкыларның хептериниң аттары-биле ажылды 5-6 класстың өөреникчилеринге «Лексика» деп адырны өөредип тургаш, немелде материал кылдыр ажыглап болур. Шак бо сөстөр лексиканы өөренип турда, чугула демдеглеттинмээн-даа болза, өөредилге номунда үлегерлээшкиннерни кииргенин барымдаалап сөстөрни уругларга немелде ажылдар дузазы-биле таныштырар бис.

3) Чурук-биле ажыл

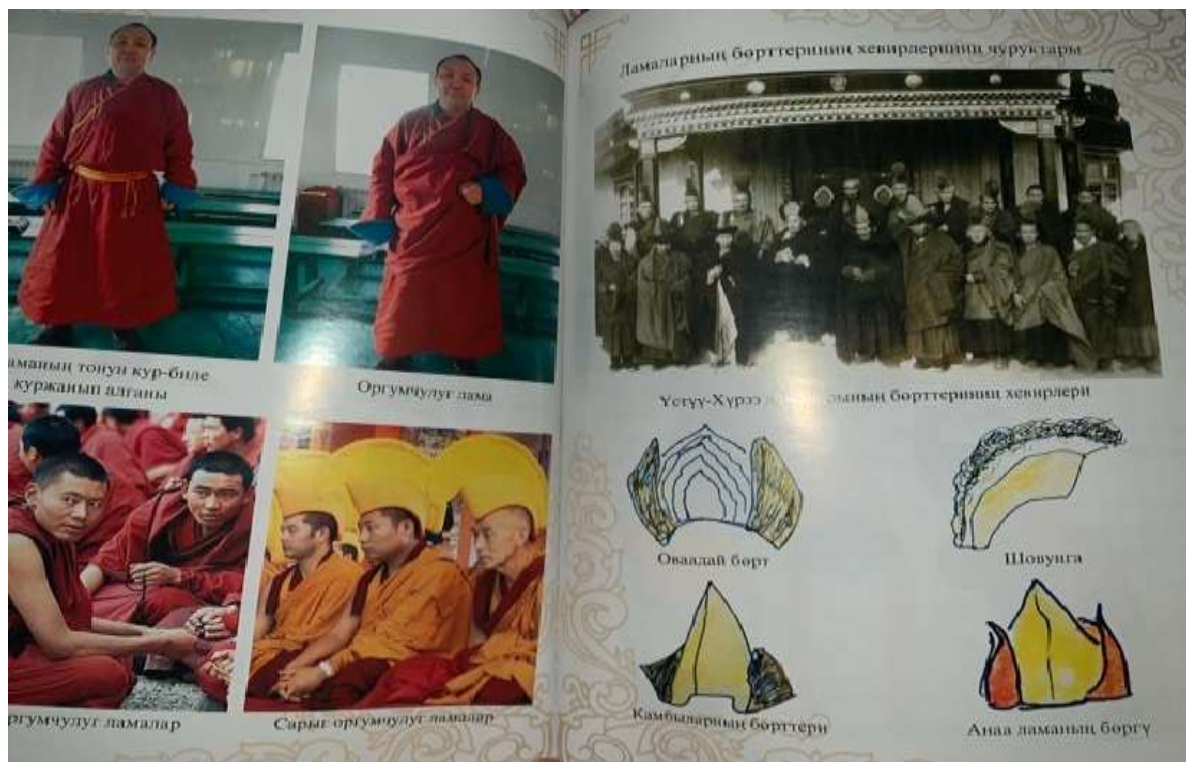
5-6 класстарга лама башкыларның сагылының аайы-биле хептериниң өңүнүң аңгы болурун уругларга чуруктар дамчыштыр тайылбырлап бээри солун. Ам дараазында кичээлдерде ажыглап болур чуруктарны адаанда киирдивис.

Лама башкының кур болгаш бөргү

Башкы лама башкыларның кур болгаш бөргүнүң хевири-биле өөреникчилерни чурук дузазы-биле таныштырар. Өөреникчилер лама башкыларның эрге-дужаалының аайы-биле аңгыланып турарын билип алыр.

Лама башкыларның бөрттерининг хевирлери

Башкы өөреникчилерге оваадай бөрт, шовулга, камбыларның бөрттери болгаш анаа лама башкыларның бөрттерининг хевирлери-биле ажылды чорудар.

Лама башкыларның хептери

Өөреникчилер бердинген чуруктуң дузазы-биле лама башкыларның хептеринге *иштики хөйлең*, *лама тон*, *донгак*, *шамтан*, *мейок* деп сөстөр хамааржыр деп шиңгээдип алыр.

Ынчангаш 5-6 класстың өөреникчилеринге лама кижилерниң идик-хевиниң онзагайы-биле ажылды чорударда, мергежилгелер, карточка, перфокарточкалар-биле болгаш чурук-биле ажылды көрдүвүс.

1.4. Бурганнарның окур-хевирлери, аттары-биле ажыл

«Бурганнарны Чаяакчы Бурганга дөмейлевес болза эки. Олар болза очалаңның катап-катап дээскинип турар хүртүзүнүң иштинде турар амылыглар-дыр, олар эки кылган, ынчалза-даа хосталга чедип алырынче угланмаан, үүле-херектерниң чылдагаанын езугаар сагыш-сеткилдин ханыышкынын ап, аас-кежиктиг узун назылап чурттаар амыдыралдан таалал ап, чараш мага-боттуг болуп турарлар» деп Түптең Ҥаваң кешпи демдегледип турар. [Түптең Ҥаваң кешпи 11].

Тыва чон Будда башкыны боттарыныы-биле Богда бурган деп адап турар. Буддийжи философия эртемин алгаш көөрге, Будда бурган эвес, а

нирвананы чедип алган баштайгы кижиге болур. Ынчангаш ону бурган эвес, а башкы деп адап турар.

Будда – хөй катап төрүттүнгениниң түңнелинде дээди сайзыралга четкен болгаш өскелерге дээди чыргалче орукту айтып берип шыдаар кижиге, богда, бурган башкы. [ТСТувЯ, 306].

Будда Шакьямуни (бистиң эрага чедир 566-476 азы 558-468 чылдар хиреде) – бистиң кальпаның дөрткү буддазы. Биске дамчып чедип келген буддизм өөрөдөөниң чаңчылының үндөзүлөчүсү. Төөгүлүг Будданың эң-не нептерээн аттары болгаш эпитеттери: Сиддхарта, Гаутама (Готама), Будда Шакьямуни, Бхагаван, Муни, Мунидра, Сугата, Татхагата, Тиилекчи (Джина), Тиилекчилерниң Тергиидекчиси (Джинендра), Архат бурганнар биле кижилер башкызы.

Бурганнар аттарын кичээлдер үезинде уругларга база башкылар кысказы-биле тайылбырлап бээр болза улам эки. Оларның бичии төөгүзүн чугаалап берип болур.

Ак-Тарийги, Ак Тара (тыва), *Санитар* (санскр.), *Долкар* (тибет) – 21 тарийгиниң аразындан үш назын бурганынга хамааржыр кыс бурган. Ак-Тарийгиниң ылгалыр онзагай чүүлү- чеди караа, оларның үжү хавакта таарыштыр тургустунган, а өске дөртү-адыштар болгаш тавангайларда [Серенот 2016: 61].

Шаг төөгүдөн тура бистиң өгбелеривис буддизмге чүдүп чораан, оларның төөгүзү ол деп чүүлдү уругларга катап сагындырып, оларның делегей көрүүшкүнүнүн делгемчидери башкы кижиниң үлүг-хуузу .

Онаалгага кандыг-бир үлегерлээн сөстү алгаш, ооң чуруун чуруп эккээр деп башкы берип калыр болза, уругларның чогаадыкчы чоруунга эки салдарлыг болур база оларга бот-тускайлаң ажылдаарынга ажыктыг болур.

Буддизм терминнеринге тыва дыл кичээлдеринге ажыглап болур карточка, перфокарточкаларның онаалгаларын кирип турар бис.

Карточка № 1

Онаалгазы: Дараазында бердинген чижектен бурган аттарын ушта бижээш, утказын тайылбырлаңар.

Күчү-күштүг Очур-Маанай сүзүүн алгаш,
Күзелдерниң Оттуушкуну ажык болзун дээш,
Аыштың-чемниң дээжизин йөрээп чажып,
Ажы-төлдүг амыдырал улап чор бис. (ЗН КӨЧ 113)

Карточка № 2

Онаалгазы: Дараазында бердинген чижектен бурган аттарын ушта бижээш, утказын тайылбырлаңар.

Сагаан-Дарийги, Ногаан-Дарийги ийи кыс бурган
Чашты ынчаар аза-буктан чайладыр дээш,
Кыстар ышкаш хепкергештин, чажын өрээш,
Кызыл-Эник элдеп атты аңаа шаңнаан. (ЕкС ИОИ 15)

Карточка № 3

Онаалгазы: ак алаңтос чечек тудуп алган олурар бурган адын бижсиңер.

Шын харыы: Арыябола бурганы.

Карточка № 4

Онаалгазы: Дараазында бердинген чижекте кандыг бурганның дугайында чугаа чоруп турарыл?

Алаң-тосту сагындырар шырай тырткан
Орай күстүң Долу Айзыг Ава Бурган!
Аттыккылаан карактары - Ай-Хүн кывыы
Үш Богда үзениң иези,
Алмаз олут ээлепкен Бурганга

Амылыгны хай-бачыттан хайгаараар,

Үнелел чок Ачызы дээш сөгүрдүм. (АХ АХА 20)

5-6 класстың өөреникчилери 9 меңгиниң 9 бурганының адын шиңээттирип каары уругларның хар-назынынга дүгжүп турар. дараазында бердинген чурукта меңгилер аайы-биле бурганнар аттарын башкы өөреникчилерге доктааттырып, утказын тайылбырлап бээр.

6 ак меңги – Эмчи Менла

Менла – эмчи Бурганы

9 кызыл меңги – Манджушири

Манджушири – Дээди угаанның бурганы.

2 кара меңги – Очур-Маанай

Очур-Маанай – күштүң бурганы.

5 сарыг меңги – Будда Муни

Будда Муни – Будданың байдалы.

1 ак меңги – Ченрезиде

Ченрезиде – бүгү-ле амылыгларның бурганы.

8 ак меңги – Будда Муни

Будда Муни – Будданың байдалы.

3 көк меңги – Очур-Сады

4 ногаан меңги – Очур-Маанай

Очур-Маанай - Ваджрапани бурганы

7 кызыл меңги – Ногаан Тара

Ногаан Тара – ачы-буян, эриг сеткилдин бурганы.

5-6 класстың өөреникчилери 9 меңгилерниң бурганнарының аттары-биле таныжып алгаш, оларның кандыг утка илередип чоруурун шиңгээдип алырлар.

ТОС меңгилерниң ТОС Бурганнары

		
6 ак меңги: Эмчи Менла.	9 кызыл меңги: Манджушири .	2 кара меңги: Очур-Маанай.
		
5 сарыг меңги: Будда Муни.	1 ак меңги: Ченрези.	8 ак меңги: Будда Муни.
		
3 көк меңги; Очур-Сады.	4 ногаан меңги: Очур-Маанай.	7 кызыл меңги: Ногаан Тара.

Самагалдайның **“ОТТУУШКУН”** хүрээзи

Ынчангаш 5-6 класстарның өөреникчилеринге бурганнар аттарын өөредири уругларга солун болуп турар. Тыва дыл кичээлдеринде “Лексика. Морфология” деп адырларны өөренип тургаш, бурганнар аттары кирген шүлүк чогаалдары-биле ажылдаары башкыга немелде материал болуп турар.

1.5. Буддизмниң негтерээн черлер аттары-биле ажыл

Ук бөлүктээшкин-биле уругларга чорудар чижек мергежилгелерни киирген бис.

Уругларны хүрээ, дуган деп билиишкиннерниң тодарадылгалары-биле таныштыралы чугула. Чурттап турар Тыва Республикавыста санныг хүрээлер бар, оларны өөреникчилерге таныштырып, кайы кожуунда кандыг хүрээ

барыл деп төөгү-биле холбашкан беседаны чоргузуп болур. Оон аңгыда, эрги Тывага хүрээлерни чүү дээш хоруп, үрөп, бузуп турганын уругларга сонуургадыр.

Хүрээ – кижилерниң бурганга тейлээр чери болгаш ламаларның турар чери.

Дуган – иштинге кирип бурганга тейлээр бажың, хүрээ [ТСТувЯ 2003: 503].

Ынчангаш ам дараазында мергежилгелерни көрээлиңер.

Мергежилге 1. Бердинген чижектерде кижилерниң тейлээр чериниң аттарын ушта бижээш, лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

1. *Долгандыр кажсаалап каан, чамдыызы ийи каът дуганнар* (БТ К 5). 2. *Хүрээниң турар черин чалаткан ламалар шилип каан* (БТ К 5).

Мергежилге 2. Бердинген чижектерде кижилерниң тейлээр чериниң аттарын ушта бижээш, лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Аргып-шидээн орук-суурнуң белдиринде

Адар-Төште *Кенден башкы субурганга*

Аыштың-чемниң дээжизин салып-чажып,

Артыш-саңның айызынга чунуп эрттим. (ЗН КӨЧ 31)

Мергежилге 3. Сэртог-Манба деп Лхасада төвүт хүрээниң турар девискээрин картадан тывыңар.

Эмчи лама Сэртог-Манбага (Лхасада төвүт хүрээ) «Чжудшини» өөренип чоруур шагда башкызының аарыгларын тодарадырда балык туткан кижжи дег оваарымчалыг, хоочун аңчы ышкаш эскериичел бол деп чагып турганын сактып орган (БТ К 65).

Мергежилге 4. Буддизмниң тывылган болгаш нептерээн черлер аттарын тыва шүлүк чогаалында Зоя Намзырайның чогаалдарындан тыпкаш, турар черин картадан дилеңер. Ук черлер аттарының чаражын кандыг демдек аттары дамчыштыр чураан-дыр, бижилеңер.

Меңгилерниң мөңгө дожу *Гималайлар*
Мээстеринде харап, шуушкан чуңмаларлыг,
Шынаа сыңмас чээрен малдың турлаа болган,
Шыгжамырлыг хүмүш-мөңгүн *Төвүт чурту*. (ЗН ӨБС 112)

Мергежилге 5. Буддизмниң тывылган болгаш нептерээн черлер аттарын тыва шүлүк чогаалында Зоя Намзырайның чогаалдарындан тыпкаш, турар черин картадан дилеңер. Ук черлер аттарының чаражын кандыг демдек аттары дамчыштыр чураан-дыр, бижиеңер.

Хинди чуртка сарыг шажын тыптып келгеш,
Төвүт черге сайзыралын бодараткан.
Делегейде чүдүлгелер аразында
Депшилгениң, чырыткының деми болган. (ЗН ӨБС 105)
Будда Бурган Гаутама сүлдези бооп,
Буянның ол Дириг бурган хуулгаан түрү
Хүрең-кызыл хая-даштыг суглар бажы,
Хүннээректээн *Танцэр суурга* чаяттыңган. (ЗН ӨБС 106)

Мергежилге 6. Тибетте хоорайлар аттарын тыпкаш, хоорайларның дугайында солун медээлерни интернет четкизинден дилеңер.

Бичии *Лхаса*, чуртта ады-*Дхарамсала*
Бисти ынчаар төрөөн «өөнгө» хүлээп алган. (ЗН ӨБС 113)
Норбулингке кыштаанывыс соон дарый
Поталага мени эккеп, эрге тыпсып,
Төвүт чурттуң сарыг шажын Баштыңыңа-
Арзылаң ширээге орупканым утпас-тыр мен. (ЗН ӨБС 109)

Мергежилге 7. Дараазында бердинген чижектерде хүрээлер аттарын тодарадыңар. Оон өске кандыг хүрээлер аттары билир силер, чугаалаңар.

Иседеде дуганнарын сиилбип каастаар,
Идегелдин амыдырал камгалалы. (ЗН КӨЧ 21)
Джоканг хүрээзинге бажым чүлээш,
Лама хеви кедип чоруур эрге тыпсып,

Ада-ием берген адын солуй адап,

Лопсан Тензин Гъятсо деп атты берген. (ЗН ӨБС 110)

Ынчангаш доозукчу квалификастыг ажылдың бирги эгезинге 5-6 класстарга «Лексика», «Морфология» деп адырларны өөренип тургаш, буддизм терминнерин ажыглаары уругларның угаан-медерелинге, мөзү-бүдүжүн хевирлээринге улуг ужур-дузалыг болуп турар. Буддизм терминнери-биле чижек мергежилгелер, карточка, перфокарточкалар-биле ажыл болгаш чуруктар дамчыштыр канчаар ажыглап болурун киирдивис. Өөреникчилерге буддизм терминнериниң чуруктарын ажыглап тургаш, сөстөрниң лексиктиг уткаларын тайылбырлаары солун болуп турар. Буддизмниң нептерээн черлер аттарын дамчыштыр өөреникчилер географтыг черлер талазы-биле угаан-медерели сайзыраар. База уруглар өөредиглер дугайында билип алгаш, иштиkki талаларын өскертип болурунун барымдаазы бар.

II-ги эге. 7-9 класстарга тыва дыл кичээлдеринде «Синтаксис. Стилистика болгаш чугаа культуразы» деп адырларны өөренип тургаш, буддизм терминнери-биле методиктиг ажылдарны чорудары

Ук эгеге 7-9 класстарга тыва дыл кичээлдеринде «Синтаксис. Стилистика болгаш чугаа культуразы» деп адырларны өөренип тургаш, буддизм терминнери-биле методиктиг ажылдарны чорударын көргөн бис.

2.1. «Синтаксис» деп адырны өөредип тургаш, буддизм терминнери-биле ажыл

Буддизм терминнери-биле тыва дыл кичээлдеринде «Синтаксис» деп адырны өөредип тургаш, 7-8 класстың өөреникчилери-биле ажылды чорудуп болур.

Ам дараазында кылдырып болур мергежилгелерниң онаалгаларынга доктаалыңар.

Мергежилге 1. Дараазында бердинген хүн чурагайында чаңгыс аймак кежигүннерни тыпкаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Июнь 8. Ак Чылан айының 8-тиң чаазы. Демир олуттуг, чеди кызыл меңгилиг, кара Аът хүнү. Ачы-буян чедирерге, садыглажыышкынга, ыяш кезерге, өгленирге, культура, эртем, шүүгү ажылдарынга таарымчалыг хүн. Керээ чарып, ажыл аайы-биле ужуражылга, таныжылга кылырга эптиг байдалды тургузуп турар. Хурал-чыыш кылып, шиитпир үндүрүп, даалга, дужаал бээрге эрге-дужаалы депшип сайзыраар. («Камбы-Лама Эргелели» деп бөлүктөн)

Мергежилге 2. Дараазында бердинген чижекте нарын домактарның хевирлерин айыткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Бо бүгү-ле чергелештир ынчангы Чадаананың эң көрүштүг чүүлү хүрээ турган. Серизиниң азыгларын ламалар бөргү дег азы кадыг идик думчуу дег дедир ээлдир кылгылап каан улуг эвес бажыңнар бурган–чүдөөнниң дериг–херексели, чес–хола дүрзү-хевирлери, азыралары-биле бүдүүлүк кижилерге сүртенчиг көстүр. (КК УХ)

Мергежилге 3. Дараазында бердинген чижекте нарын домактарның хевирлерин айыткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Кегээнниң келир черинде хөй өглер, майгыннар тиккилээн. Ооң ак өргээзин чүүл-бүрү ламалар каш каят кылдыр дескиндир дээрбектей олуруп алгылаан. Элдеп-эзин кешпилер болгаи кескийлер, ловуңнар болгаи хелиңнер кечилдер болгаи кумзаттар аайын тывынмайн, тынар безин чай чок чоруп турганнар. Соржулар база бар. Ол аразында кегээнниң келир шагы узааш туруп берген. (КК УХ)

Мергежилге 4. Дараазында бердинген чижекте нарын домактарның хевирлерин айыткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Бо Дамба-Чанзаң база манчы-кыдаттарга удур шын сеткили-биле туржуп турган. Сарыг шажын ёзузунда лама кижии хилинчек кылбас, дириг чүве амызы үспес деп номнап турар болгай. А Чаа-Лама чүге боо астып алган, дайын кылып чоруп турарыл ынчаи? Кижилерни дарлап, кижилерни өлүрүп, кижилерге хилинчек чедирип чоруур кижилерни өлүрерге, хилинчек болбас деп, Дамба-Чанзаң чугаалап турган. (КК УХ)

Мергежилге 5. Дараазында бердинген чижекте нарын домактарның хевирлерин айыткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Ыдыктыг Бай-Дагның шытшык бажында сакса бар. Эвээш бызаа кире бээр хире бичии ыяи бажың. Ооң иитинде бурган-чүдээнниң эт-херекселдери: хола бурганнар, чула кыпсыр дагылдар, кадак-самбайлар дээш чок-ла чүве чок. Баштай ламалар чулалар кыпсып, бурган баарынга тавыскалаан аъи-чем делген, ном-судур номчааннар. (КК УХ)

Ынчангаш буддизм терминнери-биле тыва дыл кичээлдеринде «Синтаксис» деп адырны өөредип тургаш, 7-8 класстың өөреникчилери-биле кылыр мергежилгелерни киирдивис. Тыва чоннуң сагыш-сеткил культуразын уругларга таныштыраарын оралдашкан бис.

2.2. «Стилистика болгаш чугаа культуразы» деп адырны өөренип тургаш, буддизм терминнери-биле ажыл

Тыва дыл кичээлдеринде 9-ку класстың өөреникчилери-биле «Стилистика. Чугаа культуразы» деп адырны өөренип эрткен соонда, буддизм терминнеринге немелде мергежилгелерни кылдырып болур.

Мергежилге 1. Дараазында бердинген үзүндүнүң кайы стильге хамааржырыл, тодарадыңар.

Ынакшылды, байлакшылды,
Ылап чараш чүүлдерни
Магадылаан кыс Бурганым,
Маха-Лакшми, өршээ, өршээ!
Чырык кысты меңээ шаңнаан
Чыргал чашкан Маха-Лакшми. (АХ АХА 6)

Харыы: Бердинген шүлүкте *Маха-Лакшми* деп кыс бурганның овур-хевири көстүп келир. Маха-Лакшми - ие кижиге төл шаңнаар буянныг кыс бурган. Шүлүкте лириктиг маадыр чаш уруглуг болганынга өөрүп, Маха-Лакшмини ыдыкшыдып алгап турар. Маха-Лакшми Бурганны автор *ынакшыл, байлакшыл, чараш чүүлдер, каас Бойдус, сеткилдерниң херелдери, сөң* деп өндүр чаагай сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннарының дузазы-биле чуруп турар. Автор Ава Бурганны *«магадылаан», «чыргал чашкан»* деп причастиелер дузазы-биле адап турары эң-не чараш, өндүр чүүлдер-биле холбап турар.

Мергежилге 2. Артык Ховалыгның «Дириг бурган - Далай-Лама» деп шүлүүнден дараазында бердинген үзүндүнүң кайы стильге хамааржырыл, тодарадыңар. Далай-Лама башкыны адаан адалгаларның онзагайын тайылбырлаңар.

Үстүү Оран Бурганының чаяалгазы
Чырыткылыг Дириг Бурган Далай-Лама
Шынче углап, салым оруун чаартып берип,
Үүлевис чиигеткени - аас-кежик-тир.

Делегейде Мерген угаан эртинези,
Делгем, ханы, эң-не арыг Өөредигни
Шакъямуни чаялгазы боду берген,
Салымы эки тыва чонум сүзүү улуг.
Энерелдиг, чымчак, арыг сеткил Чырыы
Эргим Тывам айызалдыр тынгарыпкан. (АХ АХА 10)

Харыы: Артык Ховалыгның «Дириг бурган - Далай-Лама» деп шүлүүндө башкыга эң-не эки күзээшкіннер илереттинген. Шүлүктүн адындан-на лириктиг маадырның Далай-Лама башкыга хамаарылгазы илереп кээр. Ол башкыны Дириг Бурган кылдыр санап, эң-не ыдык чүүлдер-биле холбап, алгап-мактап турар. Ук шүлүкте Далай-Ламаны 4 янзы синоним кылдыр адап турар: *Үстүү Оран Бурганының чаялгазы, Мерген угаан Эртинези, Шакъямуни чаялгазы болгаш арыг сеткил Чырыы*. Автор Далай-Лама башкыдан өске кымны-даа мындыг адалгалар адавас, чүге дизе башкыга делегейде эң-не дээди өндүр чүүлдерге дөмейлеп турар. Далай-Лама башкыга хамаарыштыр автор *чаялга, шын, салым оруу, аас-кежик, эртинези, сүзүк* дээн ышкаш бедик стильдин чүве аттары-биле холбап турар. Автор Далай-Лама башкыны чуруурда эң-не ыдыктыг арыг демдек аттары-биле чуруп турар. Оларга Далай-Лама башкыны *чырыткылыг, энерелдиг* деп хамаарылганың демдек аттары-биле болгаш *мерген, чымчак, делгем, ханы, арыг* деп шынарның демдек аттарының дузазы-биле ыдыкшыдып турар. Ук чогаалда автор амыдыралды *салым оруу* деп адап турары аажок шын, бергелерниң болгаш аас-кежиктин оруу болуп турар.

Мергежилге 3. Дараазында бердинген үзүндүнүн кайы стильге хамааржырыл, тодарадыңар. Далай-Лама башкыны адаан адалгаларның онзагайын тайылбырлаңар.

Он Үшкү Далай-Лама катап мандаан.

Оран чүгү чиге соңгаар ышкаш болган.

Хуулуп салгаан бичии оолду дилээн бөлүк

Кумбум хүрээ чоогунга доктаай берген. (ЗН ӨБС 108)

Өртээ турбас кежик-чолду нептередип,
Өртемчейге Ынанышты камгалаар дээш,
Он Дөрткү Далай-Лама кижилерге
Онза Дээди Өөредигни тарып чоруур. (ЗН ӨБС 105)
Чырык черде кижилерге дески чаагай,
Шынныг, чөптүг амыдырал чаяакчызы-
Ак сүт дег арыг сеткил арнын каастаан
Авыралдыг Ыдык Башкы аалдап келген. (ЗН ӨБС 114)

Хары: Зоя Намзырай Он Дөрткү Далай-Лама башкыны дараазында адалгалар-биле адап турар: *«тарыкчы күш», «деммин каткан чуртталганың сүлдези сен», «Будда Бурган Гаутама сүлдези», «Дээди сеткил Эртинеги», «букту базар чидиг херел», «шынныг, чөптүг амыдырал чаяакчызы».* Үстүндө одуругдан алгаш көөрге, Далай-Лама башкыны *шынныг, чөптүг, авыралдыг* деп хамаарылганың демдек аттары-биле ооң ачы-буянын ыдыкшыдып турар. *Ак сүт дег арыг сеткил арнын каастаан* деп деңнелгениң дузазы-биле сарыг шажында эң-не кол чүүл- арыг сеткил Ыдыктыг Башкыда дээрин уран-чечен көргүскен. *Ак сүт* - делегейде амыдыралдың эгези, эң-не ыдыктыг чүүлдерниң бирээзи.

Ынчангаш тыва дыл кичээлдеринде 9-ку класстың өөреникчилери-биле «Стиистика. Чугаа культуразы» деп адырны өөренип эрткен соонда, буддизм терминнеринге немелде мергежилгелерни кылдырып болур. Делегей шажыннарының бирээзи болгаш улус амыдыралчы өөредиглерже Далай-Ламаны дыңнаар дээш барып турар. Моон алгаш көөрүвүске, кижиниң психологиязын билип алырда база ажыктыг болуп турар.

2.3. Сөзүглелдер-биле ажылды чорудары

Дараазында класстарга сөзүглелдер-биле ажылдаары таарымчалыг, чүге дээрге сарыг шажын өөредиглеринде тыва кижиниң аажы-чаңын хевирлээринге улуг салдарлыг болган чүүлдер хөй санныг. Амгы үеде Чырыткылыг Далай-Лама башкының лекцияларын англи дылдан орус дылче очулдургаш, тускай номнар кылдыр үндүрүп турар апарган. Оларның

аразында «Этика для нового тысячелетия» (2001), «Больше чем религия. Этика для всего мира» (2016) деп номнары кижиге төрөлгөтөннүн сагыш-сеткил культуразының база бир улуг өнчүзү апарган деп болур. Оларның кижизидилгелиг утказы үнелеп четпес өөредиглиг болганда, уруглар кижизидилгезинге таарымчалыг. Бо номнар тыва дылче очулдуртунмаан болганда, оларның чамдык кыска кезектерин уругларның хар-назынын барымдаалап, чогуур темаларга канчаар ажыглап болурун сүмелээн. Кичээлдер дыл талазы-биле билиглер бээр кол сорулгалыг болганда, онаалгаларны ук темаже углап бээри чугула.

Тыва дылда сөзүглелди 3 аңгы хевирге чарып турар:

1. Тоожуушкун (повествование)
2. Чурумал (описание)
3. Угаап боданыышкын (рассуждение).

Текст (сөзүглел) дээрге кол бодалды болгаш теманы чаңгыс бүдүн чүүл кылдыр каттыштырган элээн каш домактар болгаш абзацтар болур. сөзүглел иштинге домактар утка болгаш грамматика талазы-биле каттыжар. Сөзүглелде медээлеп, дамчыдып турар чүүл тема-биле харылзаалыг. Сөзүглел бүрүзү тускай чурум езугаар тургустунган домактарның каттышканы болур. Ол домактар дес-дараалашкак болгаш чергелешкек харылзаалыг болур. чергелешкек харылзаалыг домактар бирээзи өскезинден хамаарышпас, оларны деңнештир көөр. Домактарның чергелешкек тургузуун барымдаалап оларны деңнештирип азы удурланыштырып көөр. Бо арганың онзагайы – сөстөр чаңгыс аай чурумнуг, домак кежигүннери чаңгыс грамматиктиг хевирге турар, домактың баштайгы сөзү катаптаан туруп болур.

Бижимел чугааның янзыларынга тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын деп 3 кезекке чарып турар:

Тоожуушкун (повествование) – кандыг-бир болуушкуннун дугайында медээлеп дамчыдып турары. Ооң кол кезектери: дүүшкүн (болуушкуннун эгези) – өөскүдүүшкүн – дыңзыгышкын – чештинишкын (төнчү кезээ).

Тоожуушкун колдуунда чугаа болгаш чечен чогаал стильдеринге ажыглаттынар.

Чурумал (описание) – кандыг-бир чүүлдүн азы долгандыр турар хүрээлелде болуушкуннун ылгавыр демдектерин санай аарак тодарадып бижири. Ооң тургузуу: чуруп турар чүүлдүн дугайында ниити таныштырылга, ооң тодаргай ылгавырлыг демдектери, авторнун үнелели, түңнели. Чурумал чечен чогаалдың кайы-даа стилинге ажыглаттынар.

Угаап боданыышкын (рассуждение) – кандыг-бир болуушкун, барымдаа, билиишкин дугайында чүүлдү үндезилеп, барымдаалап көргүзери. Угаап боданыышкын тезистен (кандыг-бир бодалдан), бадыткал-барымдаадан болгаш түңнелден тургустунар. Чугааның бо янзызы эртем стилинге делгеренгей ажыглаттынарындан аңгыда, өөреникчилерниң чогаадыгларынга, чидиг, маргылдаалыг айтырыгларга (дискуссия) болгаш маргылдаалыг диалогтарга илереттинер.

Чугааның бо үш янзызы хары угда чаңгыс сөзүглел иштинге база туруп болур.

Ук сөзүглелдерниң хевирлери-биле буддизм лексиказын 8-9 класстың өөреникчилери-биле ажылдаары солун.

Амгы төрөөн дылдарны башкылаарының концепциясында өөреникчилерниң коммуникативтиг компетенциязын хевирлээринче кол кичээнгейни углап турар. Ынчангаш сөзүглел-биле ажыл өөреникчилерниң харылзаалыг чугаазын сайзырадырынга кол черни ээлээр. Эң ылаңгыя чогаадыгларның угаап-боданыышкын янзызын тургузуп өөренири таарымчалыг. Маңаа буддизмниң өөредиин эгелеп тура, башкылар чамдык ажыктыг сүмелер бээрин ажыглап болур. Чижээлээрге, кичээлдеп эгелээр мурнунда лама башкыларның сагындырар мындыг чурумун кириштирип болур:

Башкының сөзү: Буддизмде чүге өскелерге хора чедирбес деп угаадыгны канчаар билип тур силер? Чүге ынча дээрил? Бодуңарны-биле тайылбырлап көрүңерем.

Баштай тус-тузунда кыска тайылбыр бээрин дүрүм бүрүзүңгө кылдырар.

Айтырыг: Чүгө өскелерге хора чедирбезил? Харызы – кижиге амытан чырык чер кырынга төрүттүнүп келгеш, келир назыда катап кижиге кылдыр төрүттүнөр дээш, чер кырынга чүгө буянныг херектерни кылыры дээн уткалыг.

Айтырыг: Дараазында бердинген шүлүктөн үзүндүдө Сансараның дээрбээ деп чүл ол, уруглар?

Сансараның дээрбээнден

Чайгаар тайлып үнери дег,

Улуг чиигел каяа турар-

Узун орук эгези ол. (АХ АХА 13)

Харызы – Буддизмде кижилерниң катап төрүттүнүп келир болгаш өлүр деп илчирбезин Сансараның дээрбээ дээр.

Ынчаар сайгарышкан соонда, кижиге бүрүзү боттары барымдааларын кирип тургаш, кыска угаап-боданыышкын чогаадыг бижиир. Сөстүн көжүргөн уткаын сагындырары таарымчалыг.

Грамматиктиг онаалгаларны **чылдагаанның, даар байдалдың** тайылбыр домаан өөредип тура, домакты чагырышкан нарын домак кылдыр тургузар онаалга берип болур.

Айтырыг: Чүгө өскелерге хора чедирбезил?

Харызы – *Өскелерге хора чедирбес, чүгө дээрге чырык чер кырынга кижиге төрүттүнүп келгеш, буянныг чүүлдер кылыр. Бир эвес буянныг чүүлдер кылза, келир назыда катап кижиге кылдыр төрүттүнүп кээр. (Домактарны бижип алыр).*

Айтырыг: Кандыг домактар тургустуна берди?

Харызы – *Өскелерге хора чедирбес, чүгө дээрге чырык чер кырынга кижиге төрүттүнүп келгеш, буянныг чүүлдер кылыр. Бо чылдагаанның тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домак. Тайылбыр домак чүгө дээрге деп эвилел-биле кол домакка холбашкан.*

Харызы – бир эвес буянныг чүүлдер кылза, келир назыда катан кижини кылдыр төрүттүнүп кээр. Бо даар байдалдың тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домак. Тайылбыр домак *Бир эвес, болза* деп эвилелдер-биле кол домакка холбашкан.

Айтырыг: Кандыг бижик демдектерин салырыл?

Харызы – тайылбыр домактарны кол домактардан биче сектер-биле
аңгылаар.

Чугааның диалог, полилог, монолог хевирлерин тургустуруп ук темага ажыглап болур. Бир дугаар онаалга. Бо-ла чугааны 4-5 домактан тургустунган монолог кылдыр кижн бүрүзү хевирлеңер. Ийи дугаар онаалга. Эжиң-биле кады аай-дедир айтыржап, тайылбырлажып тургаш, диалог кылдыр тургузуңар. Диалогтун монологтан ылгалын айтыңар. Үш дугаар онаалга. Бо-ла чугааны эштериңер-биле полилог кылдыр тургузуңар. Диалогтан полилогтун ылгалы чүдел, тайылбырлаңар. дээн онаалганы кылдырар.

Азы дараазында онаалгалыг мергежилгени кылдырып болур. Ону кыска чогаадыг угаап-боданышкын бижииринге белеткел кылдыр ажыглаттынып болур.

Онаалгазы. Орус дыл кырында Далай-Лама башкының угаадыгларын тывалап канчаар билип алдыңар, кысказы-биле чугаалаарын оралдажыңар. Дараазында ол чугааңарны аннотация азы резюме кылдыр бижинер.

Херек кырында амыдыралга кижиге өскө дылда бижээн чүүлдү номчааш, билип алганы-биле тывалап өскө улуска дамчыдып бээр азы кады сайгаржыр байдалдар бо-ла таваржы бээр. Бо чаңчылды сайзырадыр база харылзаалыг чугаа кылып билир кылдыр өөренир. Маңаа чугула чедип алыр чүүлү – чугааның темазына дүүштүр сайгарып, түңнөп өөредири. Бо дээрге ниити өөредилге компетенцияларына хамааржыр мергежилгелер болур..

Мергежилге 1. Хүндүткелдиг 14-кү Далай Лама башкының амгы үдеги кижиги төрөлгөтөнниң дугайында бодалдарын орус дыл кырынга номчуңар. Мерген угаанның чагыгларын тывалап канчаар билип

алганыңарны чугаалаңар. Чугаага бодалдың үнген дөзүн айтыр Далай-лама башкының айтып турары-биле, мээң бодалым-биле, мен бодаарымга дээн чергелиг кирилделерни ажыглаңар.

Дети должны быть благодарны своим матерям и выражать свою благодарность совершением прекрасных поступков.

Мудрые родители, не испытывая злости, могут иногда ругать и даже наказывать своих детей. Это допустимо.

Трудности неизбежны, а потому необходимо воспитывать в себе правильное к ним отношение.

Следуйте вечным трём правилам: а) уважай себя; б) уважай других; в) не уходи от ответственности за свои действия.

Бо мергежилгеге немелде кылдыр чижек мындыг домактарны кирип кагза, улам билдингир болгу дег.

Далай-лама башкының угаадып турары-биле, амыдыралга чайлаш чок бергелер туруп кээр. Ынчангаш оларга шын хамаарылганы кижизидери чугула. Мен бодаарымга, бергелерни ажып эртип алырынга улуг улустуң чагыг-сүмези база херек. Оларны база дыңнаары чугула. Тыва улустуң «Эргээ өөрениринден, бергээ өөрөн» деп үлегер домаа маңаа долузу-биле чүүлдешкек.

Мында бодалдың үнер дөзүн ийи домак көргүзүп турар: *Далай-лама башкының угаадып турары-биле, Мен бодаарымга,...* биче сек-биле аңгылаар. Ол ышкаш бодалдың дес-дараалай санаашкынын айтыр кирилделерни ажыглап болур: бир дугаарында ..., ийи дугаарында, ... дээн чергелиг. Кыска чогаадыг угаап-боданыышкынны арткан домактарга даянып алгаш, бижип эккээр кылдыр онаалганы дараазында берип болур. Чогаадыгны бодунуң чижектерин, барымдааларын кирип тургаш, немеп болурун база үлегер кылдыр мынчаар кирип болур:

Мындыг хевирлиг мергежилгелерни темалар аайы-биле база өөреникчилерниң хар-назынынга, сайзыралынга дүүштүр 8-9 класстарга бээри таарымчалыг.

Мергежилге 2. Буддизмге хамааржыр терминнерниң словарьларда тодарадылгалары-биле танышкаш, кандыг-бир темага кыска чогаадыгдан бижиңер.

Буддизм – чөөн чүктүң дыка хөй чурттарында нептерээн шажын, сарыг шажын. [ТСТувЯ 306].

Арыглал – багай чүведен, кылган нүгүл азы кара кармадан, бужар, бачыттыг чүүлден адырлыры. [ТСТувЯ, 165].

Чалбарыг – бурганга болгаш ыдыктыг чүүлдер-биле харылзажырда, тускай турумчуй берген сөзүглел. [ТСРусЯ, 362].

Алыс Шын (Истина) – шупту-ла аас-кежиктиг болзун, оларга аарыг-аржык болбазын, эки амыдырап-чурттазын деп йөрээп күзээри дээрге-ле эң-не чиик арыг сеткил-бодал (чистая мотивация) болур. [Геше Лопсанг Тхуптен 4].

Энерел – бүгү чүүл таарымчалыг, энерелдиг болуру. Буддизм философиязында *Энерелди Бодхичитта* деп адап турар. **Бодхичитта** - Ум Просветления; позиция, состоящая из намерения принести благо всем чувствующим существам. [Глоссарий буддийских терминов].

Тарина (мантра) – ыдыктыг сарыг шажынның үндезин Будда бурганы болгаш Идам, сагызын камгалакчы бурганнарның онзагай чырык ачы-дузалыг, илби-шидилиг айыс күжү сиңген тускай сөстөр болур. Тариналар колдуунда тантра Өөредиинге (Будда Бурганның чажыт Өөредии) хамааржыр болур. [Геше Лопсанг Тхуптен 6].

9-ку класстың өөреникчилери-биле Ногаан Тарийги бурганның чуруун көргөш, ооң мага-бодунуң ылгавырлыг демдектери-биле кандыг утка илередип чоруурун бижидер. Энерел сеткилдиг, кыс чонга чоок бурган.

9-ку класстың өөреникчилеринге Артык Ховалыгның «Дириг бурган - Далай-Лама» деп шүлүүн шын бижилге дүрүмнери катаптаар кичээлдин катаптаашкын кезээнге ажыглааш, «Далай-Лама башкы болгаш амгы үе» деп чогаадыг-угаап-боданыышкынны бижидип болур.

Үстүү Оран Бурганының чаяалгазы

Чырыткылыг Дириг Бурган Далай-Лама

Шынче углап, салым оруун чаартып берип,

Үүлевис чиигеткени - аас-кежик-тир.

Делегейде Мерген угаан эртинези,

Делгем, ханы, эң-не арыг Өөредигни

Шакьямуни чаяалгазы боду берген,

Салымы эки тыва чонум сүзүү улуг.

Энерелдиг, чымчак, арыг сеткил Чырыы

Эргим Тывам айызалдыр тынгарыпкан.

Ынчангаш 8-9 класстың өөреникчилеринге тыва дыл кичээлдеринде «Стилистика. Чугаа культуразы» деп адырны өөредип тургаш, буддизм терминнери-биле немелде ажылды чорудары уругларның угаан-медерелинге болгаш хар-назынынга дүгжүп турар.

2.4. Класстан дашкаар ажылдарның чижек кичээл-планнары

А. Ховалыгның «Дириг бурган-Далай-Лама» деп шүлүүнге кичээл-портрет

Оюннуң сорулгазы:

1. Өөреникчилерниң Артык Ховалыгның «Дириг бурган-Далай-Лама» деп шүлүүнге даянып, буддизм терминнери-биле ажылды чорудар.
2. Кичээл үезинде аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр.
3. Уругларны демниг болур чорукка болгаш эки мөзү-бүдүштүг болурунга кижизидер.

Дерилгези: чогаалчының хөрек чуруу, чогаалчының номнары, Далай-Лама башкының чуруу.

Оюннуң тургузуу:

- I. Организастьыг кезээ.
- II. Оюн-биле таныштырылга.
- III. Оюннуң кол кезээ.
 1. «Шын тып» деп айтырыг-харыы
 2. Шүлүк-биле ажыл.
 3. «Кым дүргенил» деп эстафета.
 4. «Ыдыктыг Далай-Лама башкы» деп мини-чогаадыг бижиир.
- IV. Түңнел.

Оюннуң чорудуу:

Уругларны 2 командага чаргаш, оюннуң тургузуу-биле таныштырып, чедиинкинерни башкарыкчы (башкы) күзээш, оюнну эгелээр. Жюри кежигүннери кылдыр 2 башкыдан чалап алыр.

1-ги тур. «Шын тып» деп айтырыг-харыы.

1-ги командага айтырыг.

1. Тыва чоннуң шажын-чүдүлгезин адаңар.
2. Артык Ховалыг Тываның кайы булуңунга төрүттүнгенил?
3. Далай-Лама деп чогуум кымыл?
4. Шакьямуни деп кымыл ол?

2-ги командага айтырыг.

1. Ыдыктыг Далай-Ламаны чуге автор Дириг бурган деп адааныл?
2. Далай-Лама кайда чурттап чоруурул?
3. Тывага Далай-Лама моорлап келген бе?
4. А. Ховалыгның «Дириг бурган-Далай-Лама» деп шүлүүнүн тема, идеязы чүл?

2-ги тур. Шүлүк-биле ажыл.

Үстүү Оран Бурганының чаялгазы
Чырыткылыг Дириг Бурган Далай-Лама
Шынче углап, салым оруун чаартып берип,
Үүлевис чиигеткени - аас-кежик-тир.
Делегейде Мерген угаан эртинези,
Делгем, ханы, эң-не арыг Өөредигни
Шакьямуни чаялгазы боду берген,
Салымы эки тыва чонум сүзүү улуг.
Ханда сиңип, домнаттыңган камгалалым,
Кайгамчыктыг Күш - Сарыг шажын Өөредии.
Энерелдиг, чымчак, арыг сеткил Чырыы
Эргим Тывам айызалдыр тынгарыпкан.
Сарыг шажын ыдык судур-тариназын
Чалбарыглыг үш улай катаптаан мен.

(АХ АХА 10)

1-ги командага онаалга. а) Артык Ховалыгның «Дириг бурган-Далай-Лама» деп шүлүүнден үзүндүден Далай-Лама башкыны адаан синоним сөстөр тывар.

б) Энерелдиг, чымчак, арыг сеткил Чырыы

Эргим Тывам айызалдыр тынгарыпкан. –

ук одуругда кандыг уран-чечен арга ажыглаттынган-дыр, тывыңар.

2-ги командага онаалга. а) Авторнуң ук шүлүүндөн үзүндүдөн Далай-Лама башкыга хамаарышкан демдек аттарын ушта бижиир.

б) Шынче углап, салым оруун чаартып берип,

Үүлевис чиигеткени - аас-кежик-тир.-

деп одуругда кандыг уран-чечен арга ажыглаттынган-дыр, уруглар?

3-кү тур. «Кым дүргенил?» деп эстафета.

Команданың киржикчилери оочур аайы-биле боттарының дужунда самбырага Далай-Лама башкыга тураскааткан демдек аттары тып бижиир. Чижээ: буянның, хүндүлээчел, ак сеткилдиг...Дараазында ол-ла самбырага киржикчи бүрүзү Далай-Лама башкыга хамаарыштыр кылыг сөстери бижиир. Чижээ: артыжаар, ном номчуур...Кайы команда эң хөй болгаш тааржыр демдек аттары болгаш кылыг сөстөрүн тыпканыл, ол команда тиилээр.

4-кү тур. «Ыдыктыг Далай-Лама башкы» деп чогаадыг бижиир.

Башкарыкчы команданың киржикчилеринге саазыннар үлөп бергеш, «Ыдыктыг Далай-Лама башкы» деп мини-чогаадыг бижиттирер.

Түннел. Командаларның кайы хире киришкенин башкы демдеглеп чугаалааш, жюри кезигүннери кайы команда тиилээнин чарлаар. Эки киришкен командаларга демдектерни салыр.

Шагаа байырлалының сценарийи.

Сорулгазы:

1. Тыва улустуң хүндүлээчел, эвилең-ээлдек, сонуургак эки чаңчылдарыңга уругларны кижизидер.

2. Сагынгыр, тывынгыр чорукка база улустуң аас-чогаалыңга даянмышаан, уругларның сөс курлавырын сайзырадыр, байыдар.

3. Тыва национал оюннарның чамдык хевирлери-биле таныштырар.

Дерилгези:

Он ийи чылдың эргилдезин чуруктары, йорээлдер, үлегер домактар,
тыва аялгалар, ырылар, тос-карак, сүт, аяк, тевек, муз.центр.

Байырлалдың чорудуу.

I. Организастыг кезээ:

Шагдан тура өгбелернин сагылгазы,
Чараш чаагай чаңчылывыс, эртиневис шагаа ол-дур,
Чаагай сеткил сеткип тургаш чолукшууру,
Чаңчыл болган, хүндүткелдиг байырлал-дыр.
Эрги чылды үдеп тура, чаа- чылды уткуп тура,
Эки сеткил сеткивишаан, бодавышаан,
Эң-не эки демдектерлиг болур дээштин
Эрес кезээ чылывысты уткуулунар!

Кадактарлыг танцы.

II. Кол кезээ.

- Эргим башкылар, уруглар болгаш хүндүлүг ада-ие бөгүн бистер тыва
чоннуң улуг байырлалы «Шагааны» уткуур бис!

Шагның чаагай эргилдези
Шагаа хүнү байырлалда
Сүзүглээштин чүү-даа чүве
Чүмү-биле арыг ак боор.
Аяс дээр-даа ак-көк өңнүг,
Аал-чурт-даа ак хар хептиг,
Амырлажып чолукшуурда
Ак кадаан солчуп сунчур.
Чаламага агын баглаар,
Чажыг чажып ак сүт өргүүр,
Чалбарыглар, йорээлдерге
Чаагай кежик курайлап аар.
Адыг-чарыш мөөрейлерлиг,
Амданныг чем, найыр-дойлуг

Ада –өгбөм ыдыкшылы-
Ак чолдуг бурун Шагаам.
Эрги чылы аьттаныпты,
Чаа чылы моорлап келди!
Үнүп келген чаа чылга
Күдүк базып чолукшуулу!

(башкылар, өөреникчилер, ада-иелер база аалчылар чолукшуур)

III. Шагаа дугайында беседа.

Шагаа дээрге улуг-бичии чоннун байырлалы. Аңаа баш удур белеткенир, мал семис турда-ла кончуг иртти дөгөргөш, өреме, саржаан, чодураалыг, үүргенелиг чөкпээн, үүже-хырбачазын белеткеп алып.

Шагаа үези чоокшулап олурда, аал чоогунун, өг иштиниң, бажың-балгатың соңга-хаалгазын шупту эт-херекселде эрги чылдың хир-чамын аштап, арыглангаш, кижин бодунун сагыш-сеткилин боданып, арыглап кылган ижин сайгарып боданыр. Ол дээрге үнген чаа чылдан эгелеп кижин бодунун чуртталгазын эки талаже углап-баштап, ачазының, акызының, дуңмазының эки эжи, дузалакчызы, чөлеңгиижи болуп, төрөл чонунга харыысалгалыг болуру-дур. Шагаага эрги чылды удээр, чаа чылды уткуур, ынчангаш Шагаанын будуу хунунде улус шупту удувас, хондур ойнап-хоглып, тывызыктажып, улегер домактажып, дурген-чугаага, кажык дээн ышкаш оюннарга чижип тура хонар турган.

Чаа чылды уткуурда саң салыр савага делгеп белеткеп алган ажы-чеминиң дээжизин алгаш, хүн үнер чүкче углай салгаш, чемниң дээжизин өртедир. Ол чүнү илередип турарыл дээрге, чаа үнүп орап чылды чалап, уткуп ап турарывыс ол. Даң аткан, хүн херелдери-биле Шагаа байырлалы эгелээр.

Тускайлаң чымыштыг ажыл-иштен дыштанып, төрөл чонун чалап, чаладып, чаа үнген чылды йөрээл сөстөр-биле уткуп алып.

Тыва улустуң тоолун көргүзөр.

IV. Оюн-тоглаа, мөөрейлер.

Шагаа таварыштыр чаңчылывыс хажытпайн өөреникчилер болгаш ада-
ие ийи аалдың арат чону болуп уступ алгаш, оюн-тоглаа, мөөрейден
эрттирээлинер . Ийи аал: кедээр аал болгаш куду аал.

1-ги моорей «Айтырыглар»

- 1.Сээң чылың чүл? Ол дириг амытанны өттүнүп көрем.
- 2.Дириг амытаннарның кайызы чыл санаашкынынче кирбээнил? (Теве)
- 3.Ол дириг амытаннарның кайызы Тывада чогул? (пар, улу, мечи)
- 4.Кайызы соястаарлар аймаанга хамааржырыл? (чылан)
- 5.Чылда кирген дириг амытаннарның аттары-биле холбашкан
үнүштерни адаңар. (Ыт-кады, чылан-сыртыы, инек-караа.)
- 6.Оларның кайызы чалгынныгыл?(Улу, дагаа.)
- 7.Чыланни ойзу адаңар? (Узун-курт, кулбураар, чылбыраар, соястаар.)
8. Чүү деп чылда кирген амытаннарны азырап турар бис? (инек, ыт,
аът, хой, дагаа, хаван)
9. Мечини оон оске адаарын тывар (сарбашкын, кижини-бүрүс)
10. Сүдүн саап ижер амытаннар (инек, аът , хой)

2-ги мөөрей «Узун тыныш»

3-ку мөөрей «Тывызыктар»

- Ийи төнчүлүг, ийи билзектиг, ортузунда кадаглыг (хачы)
- Амдан киирер ак чемим (сут)
- Тейи дежик, ишти курттуг (өг)
- Муң кижини чаңгыс курлуг (ширбииш)
- Чырык көргенде чүнүң-даа артынга чаштынар (хөлеге)
- Чаңын билбес кижини чагдап болбас чашпан (шагар-оът)
- Чаңгыс ыяш чайганды, чалаң ак хөл хөлзеди (хойтпак, бышкы)
- Хөвөң иштинде чанагаш оол чыдыр (бүүрек)

- Санап четпес хойлар, хемчээп четпес шөл (дээр болгаш сылдыстар)
- Суг мээлиг, шой баштыг, кидис мончарлыг, ыяш хөнөктиг, демир олуттуг (чылапча, шууруун, оттук, ораанда, паш)
- Эртен дөрт буттаар, дүште ийи буттаар, кежээ үш буттаар (кижинин үнгээри, кылаштаары, кырый бергеш даянгыштыг кылаштаары)
- Хөвөң дег ак дүктүг мен, аяк ишти ханныг мен (тоолай)
- Тейлеп-ле турар, тейлеп-ле турар, тейлээн соонда теккиледир үзер (балды)

4-ку мөөрей «Үлегер домактар»

Мен эгелеп каарымга, төндүрер силер. Кайы аалдың улузу үлегер домактарны көвей билир эвес.

1. Үжүк билбес кижиги... (Үнү чоктан дора.)
2. Кижиги өзер... (Кидис шөйлүр)
3. Чадаг чорба, аятыг чор... (Чааскаан чорба, эштиг чор)
4. Эки кижээ эш хой... (Эки аятка ээ хой)
5. Чадаг кижиге чер ырак... (Чалгаа кижиге чем ырак)
6. Куш уязынга ынак... (Кулун иезинге ынак)
7. Шевер кижиги мактадыр... (Чевен кижиге бактадыр)

5-ки мөөрей Манчы чиир «Бардамнажыр»

6-гы мөөрей «Кожамыктар»

Ыры «Шагаа келди» (өөреникчилер ырлаар)

Болуп эрткен мөөрейлерни түннээри. (жюри кезигүүнери)

-Чаа чылды эки уткуп, чаа-чаа чедиишкиннерлиг, чугле дөрт-беш демдектерге өөренириңерни күзедим уруглар! Бодап алган бодалдарывыс, күзеп алган күзелдеривис бүдөр-ле болзунам, курай-курай!!!

Шагаа байырлалында база бистер хөй-ле үлегерлээшкиннерни ажыглап турар бис. Чижээ: *Шагаа, саң, кадак, йөрөөл* дээш оон-даа өске. Уругларга

тайылбырны чорудуп тургаш ону база сагындырып каары чугула болуп турар.

Ынчангаш класстан дашкаар чорудар ажыл дээрге школаның өөредилге-кижизидилге ажылының бир кол кезээ, адыры болур. Ол уругларның эстетиктиг билиглерин байыдарының эргежок чугула чепсээ деп түңнөп болур. Школага уруглар тыва дыл азы чогаал талазы-биле янзы-бүрү ажылдарга, ооң иштинден класстан дашкаар чорудар ажылдарга киржиپ тургаш, амыдыралга бодунуң туружун тып алыр таварылгалар база бар.

Түңнел

Методика – уругларның алган билиглерин практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин, чаңчылдарын, хевирлериниң оруктарын айтыр тускай эртем. Оон ыңай методика өөредилге холбаштыр уругларны бүгү талазы-биле кижизидерин боттандыраар.

Ажылдың бирги эгезинге 5-6 класстарга «Лексика», «Морфология» деп адырларны өөренип тургаш, буддизм терминнерин ажыглаары уругларның угаан-медерелинге, мөзү-бүдүжүн хевирлээринге улуг ужур-дузалыг болуп турар. Буддизм терминнери-биле чижек мергежилгелер, карточка, перфокарточкалар-биле ажыл болгаш чуруктар дамчыштыр канчаар ажыглап болурун киридвис. 2018 чылда чаа парлаттынган өөредилге номнарындан 6-гы класстың тыва дыл номунда буддизмге хамаарышкан лексиканың чамдык бөлүктерин үлегерлеттинген лексиканы өөренип тургаш, моол дылдан үлегерлээн сөстөр болгаш моол дылды таварыштыр тибет дылдан үлегерлээшकिनер-биле таныжар. Оларны бурганнар, судурлар, эдилелдер, херекселдер, буддисчи эрге-дужаал, байырлалдар, ёзулалдар, хөгжүм херекселдериниң аттары деп бөлүктөй берген.

Ийиги эгеге 7-9 класстарга тыва дыл кичээлдеринде «Синтаксис. Стилистика болгаш чугаа культуразы» деп адырларны өөренип тургаш, буддизм терминнери-биле методиктиг ажылдарны чорударын көргөн. Класстан дашкаар ажылдарга «А. Ховалыгның «Дириг бурган-Далай-Лама» деп шүлүүнге кичээл-портрет» болгаш Шагаа байырлалының кичээл чорудугларын киирген.

Ынчангаш шак ындыг хевирлиг ажылдар өөреникчилерниң сонуургалын оттуруп, теманы хандыр билип алырынга дузалаар. Оларның дыл домаа сайзырап, угаан-медерели делгемчип, кайы-даа дылдарны эки билир болурунга ажыктыг.

Ажыглаан литература данзызы:

1. Айвазова, Э.Р. Метод семантического анализа лексических единиц // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2016. – № 12-2. – С. 116-119. – Текст: непосредственный.
2. Алдын-оол, Х.С. Тыва дыл методиказы. – Кызыл: ТывНУЧ., 1972. – Текст: непосредственный.
3. Аракин, В. Д. Исследование семантической структуры слов и их сочетаемости. – Москва, 1984. – Текст: непосредственный.
4. Арутюнова, Н. Д. Язык и знание. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. – Текст: непосредственный.
5. Апресян, Ю.Д. Лексическая семантика: синонимичные средства языка. – Москва, 1995. – С. 34-45. – Текст: непосредственный.
6. Бавуу-Сюрюн, М.В., Куулар, Ч.К. Тыва дылдың лексиказынга факультативтер. – Кызыл, 2005. – Текст: непосредственный.
7. Бавуу-Сюрюн, М.В., Ондар, О.М. Тыва дыл талазы-биле сургуулдарның эртем-шинчилел ажылдарының эртем-шинчилел ажылдарының методиказы болгаш үлегерлери. – Абакан: Изд-во Хакасского Государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2007. – Текст: непосредственный.
8. Бавуу-Сюрюн, М.В. Структура заимствований в тувинском языке. – Кызыл, 2012. – 120 с. – Текст: непосредственный.
9. Бавуу-Сюрюн, М.В., Доржу К.Б., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б. Тыва дыл 6 класс. – Кызыл, 2015. – 280 с. – Текст: непосредственный.
10. Бавуу-Сюрюн, М.В., Дылдың амгы байдалынга дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлеринге тыва дылдың башкылаашкынында шиитпирлээр эргежок чугула айтырыглар [Текст] / Ооржак Б.Ч., А.Б. Хертек. Тыва дыл. - № 1, 2016. – С. 6-9. – Текст: непосредственный.

11. Баранов, М.Т., Т.А. Ладыженская, М.Р. Львов, Н.А. Ипполитова, П.Ф. Ивченков. Методика преподавания русского языка. – Москва: Просвещение, 1990. – Текст: непосредственный.
12. Беляевская, Е.Г. Методы анализа лексической семантики в когнитивной лингвистике // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2014. – № 20 (706). – С. 9-21. – Текст: непосредственный.
13. Березович, Е.Л. Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования. – Москва: Индрик, 2007. – 600 с. – Текст: непосредственный.
14. Берсенева, Е.А., Седов А.А. Автоматизированная система лексического анализа: основные методы и подходы // Вестник современной клинической медицины. – 2017. – Т. 10. № 2. – С. 7-12. – Текст: непосредственный.
15. Будажапова, Л.Б. Словообразовательные модели буддийских терминов в современном бурятском языке // Успехи современной науки и образования. – 2016. – Т. 4. – № 9. – С. 111-113. – Текст: непосредственный.
16. Геше Лопсанг Тхуптен. Чырык дуза: Сарыг шажын «Ламрийн» ниитилели, 2008. – Текст: непосредственный.
17. Даниленко, В.П. Методы лингвистического анализа. – Москва: Флинта: Наука, 2011. – 280 с. – Текст: непосредственный.
18. Доржу, К.Б. Тыва чогаалга портрет чурумалын кылдырып тура, чугаа кезектери-биле ажылды чорудары // Эртем бижиктери. 5-ки үндүрүлгө. – Кызыл, 2012. – Ар. 65-71. – Текст: непосредственный.
19. Денисов, П.Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. 2-е изд. – Москва: Рус. Яз., 1993. – 248 с. – Текст: непосредственный.
20. Доржу, К.Б. Тыва чечен чогаал сөзүглелиниң филологтуг сайгарылгазынга эртем ажылдарының чыындызы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2014. – 233 с. – Текст: непосредственный.

21. Иванова, И.Б., Ноева, С.Е. Национальная культурная специфика понятий "центр" и "периферия" в якутском языке // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2019. Т. 17. № 3. – С. 120-129. – Текст: непосредственный.
22. Иргит, Е.Л. Тыва дыл кичээлдеринге чугаа сайзырадылгазын экижидериниң оруктары // ж. Башкы. - № 1. – 2005. – С. 60-65. – Текст: непосредственный.
23. Исхаков, Ф.Г., Пальмбах, А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1961. – 470 с. – Текст: непосредственный.
24. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 2-е. – Москва: Едиториал УРСС, 2002. – 264 с. – Текст: непосредственный.
25. Кенин-Лопсан, М.Б. Традиционная культура тувинцев. – Кызыл: Тувинское кн. изд-во, 2006. – 230 с. – Текст: непосредственный.
26. Кобозева, И.М. Лингвистическая семантика. – Москва: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с. – Текст: непосредственный.
27. Куулар, Д.С. Становление тувинской литературоведческой терминологии // Тувинская письменность, язык и литература. – Кызыл, 1980. – 421 с. – Текст: непосредственный.
28. Кравченко, А.В. Является ли традиционный лингвистический анализ анализом языка? // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Филология. – 2015. № 2. – С. 54-62. – Текст: непосредственный.
29. Литвинко, Ф.М. Методика преподавания русского языка в школе [Электронный ресурс]: учебное пособие/ Литвинко Ф.М.— Электрон. текстовые данные.— Минск: Высшая школа, 2015.— 448 с.— Режим доступа: <http://www.iprbookshop.ru/48009.html>. – Текст: непосредственный.

30. Лукьянова, Н.А. Термины и понятия лексикологии в схемах, таблицах, пояснениях и образцы анализа слов: учеб. пособие. – Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2013. – 134 с. – Текст: непосредственный.
31. Март-оол, К. Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. – Кызыл, 2002. – Текст: непосредственный.
32. Медникова, Э. М. Значение слова и методы ее описания. – Москва, 1974. – Текст: непосредственный.
33. Монгуш, М.В. История Буддизма в Туве. – Новосибирск, 2011. – 190 с. – Текст: непосредственный.
34. Ооржак, Д.Х., Салчак Н.А., Чамьян К.Т., Араптан Б. И. 5-6 класстарның «Тыва дыл» деп өөрөдилге номнарынга дидактиктиг материал. Башкыларга сүмө.- Кызыл: ТНУЧ, 1994. – Текст: непосредственный.
35. Ооржак, Д.Х. 5-6 класстарга харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы.- Кызыл: ТНУЧ, 2004. – Текст: непосредственный.
36. Ооржак С.С. Лексика буддизма в тувинском языке // Мир науки, культуры, образования. – № 6, 2019. – С. 572-574. – Текст: электронный.
37. Оргу, К.Х. Тыва дылды ортумак школага башкылаарының методиказы. – Кызыл, 1968. – Текст: непосредственный.
38. Педагогические технологии в теории и практике: учебное пособие / Л.А. Турик, Н.А. Осипова. – Ростов н/Д : Феникс, 2009. – 281 с. – Текст: непосредственный.
39. Пенде, Гьялцен. Хүн херели дег кайгамчык сөс. – Кызыл, 1999. – 78 с. – Текст: непосредственный.
40. Сарыг шажын календары. – Кызыл, 2019-2020. – Текст: непосредственный.
41. Сат, Ш.Ч., Салзынмаа Е.Б. Амгы тыва литературлуг дыл. – Кызыл: ТНУЧ, 1980. – 258 с. – Текст: непосредственный.
42. Сат, Ш.Ч. Тыва дыл 5 класс. Ниити өөрөдилге черлеринге өөрөдилге ному. – Кызыл, 2013. – 255 с. – Текст: непосредственный.

43. Саая, О.М. Лексика буддийской космологии в тувинском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2018. № 2-2 (80). С. 364-371. – Текст: непосредственный.
44. Серенот, С.К. Сарыг шажын хүрээлериниң тудуг уран чүүлү, каасталгалары болгаш лама башкыларның идик-хеви, эт-херексели. – Кызыл, 2016. – С. 45. – Текст: непосредственный.
45. Симашко, Т.В. Денонативный класс как основа описания фрагмента мира. – Архангельск: Изд-во Поморского госун-та, 1998. – 337 с. – Текст: непосредственный.
46. Симчит К.А. Лексика шаманизма в тувинском языке: автореф. дисс. на соискание уч.ст. канд. филол. наук. – Москва, 2010. – 24 с.
47. Сувандии, Н.Д. 9-ку класска тыва дыл кичээлдеринге чаа хевир-биле хыналда хемчег материалдарын чорудары // Эртем бижиктери. 5-ки үндүрүлгө. – Кызыл, 2012. – Ар. 71-73. – Текст: непосредственный.
48. Татаринцев, Б.И. Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику. – Кызыл, 1976. – С.3. – Текст: непосредственный.
49. Татаринцев, Б.И. Смысловые связи и отношения слов в тувинском языке. – Москва: Наука, 1987. – Текст: непосредственный.
50. Текучев, А.В. Методика русского языка в средней школе. – Москва: «Просвещение», 1970. – Текст: непосредственный.
51. Телия, В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986. – Текст: непосредственный.
52. Түптөң Ыаваң кешпи. Очалаңның хүртүзү.- Кызыл: «Тыва Республиканың Камбы-Лама эргелели», 2007. – Текст: непосредственный.
53. Уфимцева, А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). – Москва, 1962. – Текст: непосредственный.
54. Шагдарова, Д.Л. Буддийская лексика и терминология и проблема их перевода // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2016. № 3-1 (57). С. 192-195. – Текст: непосредственный.

55. Шмелев, Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. Изд. 2-е. – Москва: Едиториал УРСС, 2003. – 244 с. – Текст: непосредственный.

56. Шмелев, Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. Изд. 2-е. – Москва: КомКнига, 2006. – 280 с. – Текст: непосредственный.

Программалар болгаш стандарттар:

1. Федеральный закон об образовании в Российской Федерации. Новосибирск: Норматика, 2013. – 128 с. – Текст: непосредственный.
2. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования № 1897 от 17 декабря 2010 г. – Текст: непосредственный.
3. Ниити өөрөдигениң федералдыг күрүне стандарты. Төрөөн литература (тыва чогаал) / Е.Т. Чамзырын, М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак тургускан. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2012. – 32 ар. – Текст: непосредственный.
4. 5-11 класстарга программалар. Тыва дыл. Харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. Тыва аас чогаалы болгаш литература. – Кызыл, 1994. – 127 с. – Текст: непосредственный.

Словарьлар даңзызы:

1. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд., стереотип. – Москва: «Советская энциклопедия», 1969. – 608 с. – Текст: непосредственный.
2. Ожегов, С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – Москва: «Русский язык», 2018. – 750 с. – Текст: непосредственный.
3. Русско-тувинский словарь / под ред. Д.А. Монгуша. – Москва: «Русский язык», 1980. – 660 с. – Текст: непосредственный.
4. Серенот, С.К. Сарыг шажынның тайылбырлыг словари. – Кызыл, 2010. – 189 с. – Текст: непосредственный.
5. Толковый словарь тувинского языка. I том: А-Й / Под ред. Д.А. Монгуша. – Новосибирск: «Наука», 2003. – 599 с. – Текст: непосредственный.

6. Толковый словарь тувинского языка. II том: К-С / Под ред. Д.А. Монгуша. – Новосибирск: «Наука», 2003. – 798 с. – Текст: непосредственный.

7. Тувинско-русский словарь / Под ред. Э.Р. Тенишева. – Москва: «Советская энциклопедия», 1968. – 650 с. – Текст: непосредственный.

О т з ы в
научного руководителя Болат-оол Олча Орлановна,
студентки 5 курса 1 группы филфака ТывГУ

Под моим руководством Болат-оол Олча писала курсовые работы по методике преподавания родного языка, а также по буддийской терминологии, и уже на 5-м курсе – дипломную работу. Тема дипломной работы Болат-оол Олча перекликается с отдельными темами для изучения в 5 и 6 классах по тувинскому языку: заимствования из тибетского языка. Сами заимствования репрезентируют значительный пласт духовной культуры тувинцев, имеют достаточно интересную историю проникновения в тувинский язык. Естественно, они касаются только буддийских терминов.

Языковой материал для выпускной квалификационной работы был собран по буддийским текстам, изданным на тувинском языке. Самым ценным является дополнительный дидактический материал для изучения данной темы. Отмечен возможность осуществления межпредметных связей. Болат-оол Олча анализируя учебники, выявила, что многие слова, заимствованные из тибетского языка, нужно иллюстрировать, исходя из возрастных особенностей учащихся. Соответственно требовалась тщательность и умение отбирать материал в соответствии с заданным аспектом, с чем выпускница успешно справилась, она также справилась с поставленными целями.

Болат-оол Олча показала, что она умеет пользоваться научной литературой; изучила достаточное количество специальной литературы. Считаю исключительно положительным качеством для начинающего исследователя умение классифицировать эмпирический материал, что в полной мере освоила Олча. Работала всегда в срок, аккуратно выполняла все задания по работе, показала себя достаточно самостоятельным человеком.

Дипломная работа Болат-оол Олча заслуживает высокой оценки.

Научный руководитель,
д.ф.н, доцент
16.06.2020 г.

Бавуу-Сюрюн М.В.